

Año LXXVII. urtea

264 · 2016

Príncipe de Viana

Joxemiel Bidador
(1970-2010)

SEPARATA

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako

Joxemiel BIDADOR

Sumario / Aurkibidea

Príncipe de Viana

Año LXXVII · nº 264 · enero-abril 2016

LXXVII. urtea · 264. zk. · 2016ko urtarrila-apirila

JOXEMIEL BIDADOR (1970-2010)

Aurkezpena / Presentación

Idoia Sara 7

Euskararen eta euskal literaturaren historia Nafarroan

La historia del euskera y la literatura vasca en Navarra

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako 17

Irudimenaren klasikoak euskal literaturan. Eliz idazleek irudimena erabiltzen: antologia txikia 85

Biktoriano Huiziri buruzko berri laburra (1860-1938) 97

On Kixote Nafarroan 107

Idazlearen aita 113

Aitatxorengandik jarrera literarioaz ikasten 123

Alexander Tapia Perurena, Iruñeko olerkaria. Bere lanaren azterketa estilistikoa 131

Alexander Tapia Perurena. 21 olerki aurkitu berriak 147

Kattalin Umezurtza antzerki lana 177

Jose Agerrereren olerkigintza osatzen (I) 199

Jose Agerrereren olerkigintza osatzen (eta II) 239

Euskararen memoria Nafarroan 36ko gerran: Larrekoren *Gerla urte gezur urte* 279

Gerraurreko euskalgintza nafarraren afera dokumentala: erantzun garbi gabeko galdera zenbait 293

Prólogo a *Capítulos de la historia del euskera* 303

Prólogo a *Toponimia navarra* 309

Sumario / Aurkibidea

Kazetaritzaren historia Nafarroan / La historia del periodismo en Navarra	
<u>Pablo Fermin Irigarai <i>Larreko</i>: Nafarroako euskal kazetaritzaren aitagoia</u>	315
<u>Nafarroako euskal idazle handi bat: Manezaundi</u>	341
<u>El euskara en los medios de comunicación navarros durante el siglo XX: incidencia de la ley del vascuence en la información</u>	353
Erriberako euskalaritzaren historia / La historia de la vascoología de la Ribera	
<u>Ribera de Navarra y euskara, siglo XX. Historia de un encuentro insoslayable</u>	367
<u>Los académicos de la Ribera: Peralta, Iribarren y Garde</u>	405
<u>Obra histórico-literaria de Juan Pascual Esteban Chavarría</u>	429
<u>Obra histórico-literaria de José Joaquín Montoro Sagasti</u>	453
<u>Eusebio López: impresor y vascófilo lodosano</u>	459
<u>Joxemiel Bidador González: bibliografía</u>	473
LOS TRABAJOS Y LOS DÍAS DEL AÑO 2015 / 2015eko LANAK ETA EGUNAK	
<u>Tesis doctorales sobre temática navarra de ciencias humanas, sociales y jurídicas</u>	479
<u>Congresos, jornadas, seminarios y proyectos de investigación de historiadores e historiadoras de la Universidad Pública de Navarra</u>	
<u>Zuriñe Sainz Pascual</u>	489
<u>Congresos, jornadas y seminarios de la Universidad de Navarra sobre ciencias humanas y sociales</u>	
<u>Fina Trèmols i Garanger</u>	495
<u>Producción literaria de autores y autoras navarras</u>	
<u>Mikel Zuza Viniegra</u>	503
<u>Nafar literaturaren uzta</u>	
<u>Ángel Erro Jiménez</u>	507
<u>El pintor Miguel Echauri</u>	
<u>Emilio Quintanilla Martínez</u>	511
<u>Imaginación y talento frente a los recortes. Las artes escénicas en Navarra</u>	
<u>Alicia Ezker Calvo</u>	521
<u>Mucho que contar, mucho por andar</u>	
<u>Marta Artica Zurano</u>	539
<u>Etnografía, folclore y cultura tradicional</u>	
<u>David Mariezkurrena Iturmendi</u>	547
<u>Turismo y actividades culturales en Navarra</u>	
<u>Ainhoa Aguirre Lasa</u>	553
<u>Currículums</u>	561
<u>Analytic Summary</u>	565
<u>Normas para la presentación de originales / Idazlanak aurkezteko arauak</u>	571

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako*

Joxemiel BIDADOR

0. ATARIKOA

Bada ahozko euskal literaturan gehixegi ikertu ez den eremu zabalto bat, kantilenak alegia. Historian zehar ez dira aunitz burutu errefrau bildumak, baina ezin da esan ahan-tzirik geratu den zerbait izan dela, hor baititugu lekuko *Refranes* y *Sentencias* bilduma zaharra edo Ohienarte mauletarrak ondutako liburu famatua. Halaz ere, kantilenak beti ere errefrau edo esaera zaharren zerrenda luzeen barnean murgildu dira, zerbait ezauga-ri amankomunean badaudela errefrau soilenekin, baina hori ez da erabateko arrazoia kantilenak errefrau soilak direla esateko.

Kantilenak zer diren ere ez dago erabat finkaturik, eta oso zehaztu gabeko kontzeptu batetaz ari gaitezke iduri dezake. Saiatuko bagina zertan datzaten esaten, latinean jada bazegoen hitz bati buruz mintza beharko ginateke. *Cantilena*, *ae*: elemele, esamesa; edo leloa, errepikapena. Hemen osagai garrantzitsu bat aipatzen da jadanik, errepikapena-rena alegia.

Oso gutti izan dira kantilenen berri eman digutenak, eta gehienetan zerrenda laburren bidez ailegatu zaizkigu berri horiek. Agian, adibiderik nabarmenena Vinsonena dugu. Honek bere *Le folk-lore du Pays Basque* liburu ospetsuan, kapitulu oso bat eskain-tzen dio gaiari, baina, kantilenekin batera, beste zera batzuk ere azaltzen ditu, esaterako puska bilketako kantak edo herrietako esaera humoristikoak. Halarik ere, Vinsonek

* *Egan*, 43, 1994, 65-144.

egiten duena korpus bat biltzea baino besterik ez da, eta ez du inolako ikerketarik edo interpretaziorik proposatzen.

Azkuek berak ere, lan handia burutu zuen bere *Euskalerrriaren Jakintzarekin*. Azken liburukian, laugarrenean alegia, kapitulu oso eta luze bat eskaintzen die haur jolasei, eta hor barruan, bada kantilena dezente. Halaz ere, lekeitiarrak ez du zerbait apartekotzat jotzen, eta beste haur kanta luzeekin berdintzen ditu. Bestaldetik, bada beste arazo bat, zeinetaz ozenki hitz egitera ez bait nintzateke ausartuko, fidelgarritasuna alegia. Noiz-bait kantilena bat kanta luzexka baten hasiera dugu Azkueregan, eta hori susmagarri samar deritzat. Halaz ere, ezin da ukatu iturri bukaezin baten aitzinean gaudela, eta hor jasotzen diren berri ugari jada ezin dira egiaztatu.

Apur bat beranduxeago, Manuel Lekuonaren lanarekin egiten dugu topo. Bere *Literatura oral vasca* liburuan, atal oso bat eskaintzen zaio berak izendaturiko «poesía decorativa» delakoari, v. atala hain zuzen ere:

Hay en las literaturas populares un género poético de uso muy frecuente, pero de elementos extrañamente desprovistos de contenido significativo. Nos referimos a las cantilenas. Son las cantilenas un género de poesía de solo línea rítmica y colorido, sin significado alguno, por lo menos claro y expreso. También en las artes plásticas de escultura y pintura se conoce el género de solo línea y colorido, sin significado; es el que se conoce con el nombre de pintura y escultura «decorativas», en contraposición a la escultura y pintura «de asunto», llamadas de ordinario «escultura» y «pintura» simplemente. [...] La diversa distribución del elemento significativo nos da una escala de poesía decorativa fácilmente divisible en tres clases: a) la al parecer totalmente desprovista de significado ideológico; b) la dotada de algún contenido significativo, aun cuando confuso y oculto; c) la compuesta de parte significativa y parte no significativa. [...] La onomatopeya y la estilización son como los elementos constitutivos inmediatos de la poesía decorativa. Suele decirse que la onomatopeya imita los sonidos de la naturaleza. Las voces onomatopéyicas están formadas, en efecto, de sílabas que quieren remedar o traducir o interpretar de algún modo los sonidos de las cosas. [...] La poesía decorativa saca gran partido de este rango que el genio del idioma concede a la onomatopeya, utilizando para su intento la gran riqueza de elementos onomatopéyicos que a favor de este estado de cosas se ha ido acumulando en el haber del eusquera. Por lo que hace a las cualidades literarias de la onomatopeya, es por demás notable para nuestro caso, su gran fuerza de expresión. Sin la lentitud de una página literaria, un kukurruku! o un guau guau! nos dan una impresión mucho más realista de un gallo y un perro, que la descripción más acabada de dichos animales. [...] La estilización, como se desprende de su misma noción está fundada en la sobriedad. La sobriedad es cualidad general del arte; pero la estilización la eleva de categoría, llevándola hasta las últimas consecuencias y hasta los extremos del virtuosismo y de la superación de sí misma. La estilización reduce a la mínima expresión el número con la calidad, con el vigor expresivo de los mismos.

Las voces onomatopéyicas, si se comparan con las palabras que integran una descripción literaria al uso, son también verdaderos rasgos sueltos, pero de tal vigor diná-

mico, que, como ya dijimos antes, cada una de ellas es capaz de darnos una impresión de los objetos mucho más verdadera que la mejor descripción realista de los mismos. Por donde se comprende fácilmente el gran papel que como elemento de estilización desempeña la onomatopeya en la poesía decorativa.

Pero no es solamente la sobriedad de los rasgos lo que caracteriza a la estilización. Gusta frecuentemente la estilización de idealizar el rasgo sobriamente escogido, agrandándolo, exagerándolo hasta deformarlo, alguna vez, de su ser nativo, y darle por alguna analogía existente en él, un sentido más o menos vago y decorativo, de otro ser distinto.

Hay también en la poesía decorativa algunos rasgos que nos recuerdan esta faceta de la estilización, vemos frecuentemente en ella que las palabras del léxico corriente escogidas como rasgos característicos, sufren deformaciones o reciben aditamentos y reduplicaciones, poniendo novedad y misterio alrededor de dichas palabras, parece que tienden al mismo fin que dicha particularidad de la estilización: a dar relieve, a exagerar, así, el valor de dichos rasgos escogidos, contribuyendo al propio tiempo con ello notablemente al efecto decorativo del conjunto.

Lekuonaren hitz hauek irakurri eta gero, garbiago geratzen da kantilenen kontzeptuaren barruan zer dagoen. Halaz ere, ezta erabat argia ene ustez, eta Lekuona beraren obretan agertzen den bezalaxe, hasiera batetan berak deitzen duen «poesía decorativa» delako izendatzea, geroxeagoko lanetan, ia konturatzeke, haur kanta eta jolasekin berdintzen du.

Honengatik, hau da, kantilena hitzak izan ditzakeen konnotazioengatik –haur kanta dela, haur jolasa dela– eta jarraian azalduko ditudan arrazoiengatik, nahiago izan dut formula deitura erabiltzea, eta hortik lanaren izenburua.

Formula bat zer den nahiko gauza eztabaidagarria da. Alde batetik, pertsona guzien baitan dagoke *abracadabra* esaldi magikoaren zentzua, hau da, ezinezko edo heldu ezina den gauza bat atzemateko erabil daitekeen giltza magiko-linguistikoa; beste aldetik, denok, ere ezagutzen dugu beste zentzu arrazionalistago bat, bilakaera, garapen, edo prozesu soil bat azaltzen duen sekuentzia informatikoa alegia, bai gertaera kimiko batez, bai sukaldari batek emandako errezeta xume batez. Gure kasuan, formula bat betiere aipatutako ahalmen magikoa zein informazio epistemologikoaz osaturik legoke.

Euskal formulakuntza deitu dudan multzo honetan, hiru arlo ezberdinak ikertuko ditut batik bat, hala nola, formula metereologikoak, formula magiko-taumaturgikoak, eta azkenik, haurren kantilenak. Hala ere, formulakuntza arlo gehiagoz osaturik legoke orokorrean, lehenago azalduko ezaugarri bi errespetatzen diren neurrian.

Esanerak herri jakintzaren bilduma amaitugabe bat lirateke ontsa begiraturik. Jakintza diren aldetik, zientziazat jo ditzakegu, eta aldi berean, esan behar da, beren esanahia oso argia dela ia gehien gehienetan. Batzuetan esanahi hori loturik egon daiteke leku zehatz batetara –bai bertako euskalkiarengatik, bai bertan agitutako pasadizo

batengatik-, eta, horregatik, arront iluna gerta daiteke bere ingurunetik aterata, baina hau ez da errefrauaren ezaugarri bat, baizik eta arazo geografiko zein beste motatakotan oinarritzen den gako edo zio bat. Esaera asmatzerakoan zein asmoa egon den ere kontutan hartzekoa da nonbait: nori zuzentzen zaion eta zertarako den; bi gauza hauek, behin baino gehiagotan, errefrauaren zentzua goibeltzen edo ezkututzen dute arrazoi askorengatik, baina berriro ere, errefrauaren ezaugarri ez den zerbait baten aurrean geundeke, zeren halako iluntasun baten zergatia errefrau hori sortzen duenaren baitan ulertu eta azaldu beharko bait genuke eta ez beste inon. Baina, betiere, errefrau batetan bada zentzu apologetiko bat, oso txikia izanda ere, profetikoa nerrake nik. Zentzu hau esperientzian oinarriturik dago, *a priori* emandako lege bat. Baina, lege hau erabatekoa ez den momentuan, apologesi horren barnean sartzen da, eta horregatik, kabalistikoa den moduan, magia dei dezakegun zerbait badauka ezkutuan. Hau ere, pertsona bakoitzaren baitan demostra daiteken zerbait da; edonork ez du errefrau bat eta formula fisiko bat modu berean eta momentu berean esaten, nahiz biak, modu berean asmaturik egon –esperientziaren ezagutza, noski–.

Baten batek pentsa dezake formula meteorologikoak errefrau soilak direla, eta ez dagoela zertan bereizi behar esaera arruntetatik. Dena den, ene aburuz ez da horrela gertatzen, eta errefrau soilen multzotik aldentzen diren formula berezi batzuen aitzinetik geundeke. Alde batetik, herri jakintza bat erakusten da, esaera normaletan bezala, baina jakintza hori ez da erabatekoa, eta probabilitate oso gutxiko zientzia genuke. Beste aldetik, magikotasuna askoz nabariagoa da. Hemen ez gaude hontseilu edo lege baten aurrean, baizik eta desio edo nahi bizi baten aurrean, gizarte nekazari batetan oinarriturik. Laborariak egiten duen lana ez du egutegiak agintzen, baizik eta eguraldiak eta beste baldintza meteorologikoek. Formula hauek orduan, ez dira soilik esku-liburu bat ereintza edo uzta noiz egin behar den zehazki jakitekotz, baizik eta, formulen bidez, zeruetako indarrak konjurtatzen saiatzen da, laborariari interesatzen zaion fenomenoak beharrezkoak diren bezala gertatzeko.

Formula taumaturgikoak, espresuki, eritasunak eta mota guztiko gaitzak sendatzeko erabili izan diren formula zehatzak ditugu. Honako esaera hauek ez liriateke herri jakintza, pertsona batzuen eskutik emanda baitzeuden kasu anitzetan –nahiz zenbait formulen erabilera orokorragoa izan–. Formula hauen esanahia ez zen beti garbia, eta askotan, zentzugabeko hitz zerrendak baino besterik ez dira. Bestaldetik, nabaria da magikotasuna, sineskeria hutsa izanik –halarik ere, batzuetan egi batetan oinarri deitezke–. Geroxeago aipatu diren formula magikoak, formula hutsak liriateke, magia hutsa hain zuzen ere. Formula hauetan, nabaria da kristautasunaren eragina. Hau erre azal daiteke elizak historian zehar erakutsi duen jokabidea kontuan hartu ezkeri –elizak ongi zekien antzinako sineskeriak ezin zirela bat-batean kendu, eta bere baitan onartuz, egokitu zen tokiko beharretara, betiere bere dotrina inposatzeko asmoarekin; hau izan zen arrazoi bat protestanteek paganismo salaketa Eliza katolikoari leporatzeko hain zuzen ere–.

Haurren kantilenak jolasekin lotuta dagertza, eta jada esanda geratu den legez, Azkuek ez zituen bereizten ez eliminatzeko errondak, ez berezko jolasak, ez aho-korapiloak; gauzak oro zaku berean sartzen zituen, eta ene ustez, haur literaturaz aritzean ez

legoke hain gaizki, bainan kantilenak diren aldetik, edo formulakuntzaren barruan, ezberdindu behar dira –nahiz jolas eta kantilenaren arteko mugak oso agerikoak ez izan–. Berriro ere, mota honetako formulatan bi alde ezberdinak agertzen zaizkigu; bai zientzia hori –oso murriztua egon arren eta betiere modu infantil batez– bi lerrotako zenbait istorio berezi eta argi batzuen bidez, eta bai magikotasun hori, behar beharrezkoa haurraren munduaren azalpenean.

1. FORMULA METEREOLGIKOAK

Sarrera: egutegiaren bilakaera

Delako herri baten egutegia ikertzeak ikaragarritzko garrantzia dauka etnologoari eta erlijioen historialarientzako. Izan ere, euskal egutegiak ikerketa ugari jaso ditu, bainan, halarik ere, oraindino arazo asko gordetzen ditu bere baitan argitu gabe, eta batik bat, asteari dagokionez.

Antzineko euskaldunen erlijioa beste horrenbesteren gisara, ilargian oinarritzen zen, eta horregatik, denbora gauzez neurtzen zen. Hau horrela delarik, argi gera daiteke *gaur* eta *gau* hitzen arteko erlazioa. Erabilera hau guztiz arkaikoa dugu, eta ilargiaren behaketa errazten du hogeita bederatzi egunetako hilabete ilargikoia sortzeko.

Ikerlari batzuen ustez, euskaldunek ilargi jainkoa izendatzeko zeuzkaten deiturak hitzegi-tabuek ziren, eta horregatik gaurdaino mantendu zaizkigun izen guztiak pleonasmoak ditugu: *hilargia* (edo *ilun-argi*) euskalki gehienetan, *argi-zari* edo *argi-zagi* iparraldeko zenbait tokitan, eta *goikoa* Erronkariko mintzaira galduan.

Ilargia amona genuen, *Ilargi Amandre*, eta beste jainko garrantzitsu bat zen eguzkia ere *Euzki Amandre* geneukan. Baziren bi goren hauekin batera beste bi oso garrantzitsuak zirenak, *Amalur* eta *Ortzia*, lurra eta zerua alegia.

Halaz ere, zerbait balin bada euskaldunen antzinako erlijioa erakusten duenik, hori bera ditugu hilabete guzien izenetan gordeta, eta arrazoiak zera da: hilabeteen izenak sortzeko ilargiak duen garrantzia. Euskalki orotan erabilitako izenen artean badira latinetik datozenak, izen kristauak, nahasiak, eta berez euskara hutsa direnak. Ikus ditzagun orain hilabeteen izenak fite batean.

Urtearen lehenengo hilabetea izendatzeko bi aukera badira: *beltzita*, *hiltzita* eta honen aldairak alde batetik, eta beste aldetik *urtarrila*. Lehenengoak ez du zailtasunik erakusten ulertzeko, baina bai aldiz bigarrenak. Zenbaitek *urtar* hitzarekin erlazionatzen dute deitura hau. *Urtar* uholde litzateke zuzenean, eta *urte* bera ez litzateke hezetasun aroa baino. Hau guztiz lotua dagerkigu aintzinean urte hasieran egiten ziren ur-erritoe-kin, gaur egunean Urdiainen bakarrik, nik dakidanez, mantentzen direnak.

Bigarren hilabetearen izenak honako hauek ditugu: *otsaila* eta bere aldaerak –otsoen nahiz hotzen hilabetea–, *zezeila*, eta *barantaila*.

Hirugarrena *epaila* izan da leku askotan –adarrak ebakitzeko edo inausteko garaia–, baina orokorrenak *martxoa* eta bere aldaera guztiak izan dira.

Jorrraila –jorrazteko hilabetea– laugarrena dugu. Izen honekin batera ere *abereila* –abereen hila–, *opaila* –eskaintzen hilabetea–, eta *apirila* dauzkagu.

Bostgarrena loreen hilabetea ohi da, eta hortik *loraila*. Ezagunak dira *orrila* edo *ostoi-la* ere, *maiatzarekin* batera.

Garagarrila bai seigarren bai zazpigarren hilabetea izan daiteke lekuen arabera. *Bagi-la* ere ezaguna da –baben aroa–, *errearoarekin* batera. Zubero aldean izan da *arramaia-tza* eta *ekhaina*. Azken honek –eguzkia goian, *ekhi-gaina*– erlijio zaharraren aztarna berri bat erakusten digu, udako solstizioaren inguruan.

Sanferminetako hilabetea *garila* zein *garagarrila* izan da lekuen arabera, eta orokorki arruntena *uztaila* izan da.

Abuztua ere *dagonila* izan da leku zenbaitetan.

Bederatzigarrena leku gehienetan bai *iraila* bai *garoila* izan da. Iparraldean ezaguna gertatzen da *buruila* eta beste tokitan *setemer dugu*.

Urria, *urrila*, *urrieta* eta beste aldaera batzuk izan dira nagusi hamargarren hilabetea izendatzeko. Baita ere *bildila*.

Hamaikagarrenak izen ugari erakusten dizkigu: *hazila* –hazien hilabetea–, *gorotzila* –gorotzarena–, *zemendila* –haziekin ere erlazonaturik–, eta *azaroa* –azen hilabetea–.

Azken hilabeterako *abendua* daukagu –*adventus* kristau hitzetik–. Baita *lotazila* eta *negila* ere.

Beraz, ikus daitekeen bezalaxe, izen asko, eskuliburu baten gisa, laborariak gauzak noiz egin behar dituen jakiteko dira. Halaz ere, oraindino bazaizkigu geratzen esanahi oso argi ez duten zenbait deitura –latinetik datozenak kenduta noski– erlijio zaharra erakutsi bide dutenak: *urtarrila*, *zezeila*, *barantaila*, *ekaina*, *dagonila* eta *buruila*. Aipatutako *urtarrila* eta *ekaina* kenduta, beste guztiak ez dira oso argiak gertatzen, eta oraindino itxaron beharko da interpretatu ahal izateko.

Aintzinako egutegi zaharra erromanizazioarekin ahazten hasi zen. Halarik ere, honek ez du ezer ere esan nahi, zeren ertaroak oraindino oso arruntak ziren aro, urte edo hila-bete nahasketak, eta egutegiaren batasuna ez da inolaz ere erabatekoa izan oso berandu arte.

Egun mendebaldean darabilgun egutegia aldaketa anitzen ondorioa dugu: hasiera batean 304 egunetako urtea zegoen –hamar hilabeteetako–; geroxeago Numa erregeak 355 egunetara aldatzen du; Julio Cesarrek *Juliano* izeneko egutegia sortzen du 365 egun

eta sei ordutan utziz; eta azkenik, Gregorio XIII aita santuak hamar egunetako aurrerapen bat egiten du, urriaren bosta hamabostera pasatuz. Kalkulua guztiz ontsa egina izan zen, egun bat, lau oren eta berrogeita zortzi minututako okerra bakarrik sortzen delako lau mila urtero.

Urtea hasteko eguna ere ezberdina izan da leku bakoitzean. Aintzinako euskaldunek zeuzkaten daten artean bata bereziki izan zen zabalduena, hau da, neguko solstizioarena. Gerorago, eta erromatartzearekin batera, errepublikako zein *Juliano* egutegien bidez aukeratzen zen eguna. Lehendabizikoa, hilargikoaia zen, eta urtzaroaren ondotik zetorren lehendabiziko hilberriarekin hasten zen, gutxi gora behera martxoan, eta hortik *kalendae martiae* –honen aztarna batzuk Santander, Burgos zein Bizkaiko Karrantza eta Artzentales udaletan ospatzen diren *marzas* izeneko jaiak ditugu–. *Juliano* egutegia berriaz, gorago esan den besala, Julio Cesarrek ezartzen du 45. urtean, Sosigenes astronomo eta egipziarren ideiak hartuta.

Oraindino aipatu dudan beste urtearen sailkapena urtaroena dugu. Egun arruntena lau urtaro daudela esatea da, baina hau ez da beti horrela izan eta benetan bitxia suertatu da ohizko mentalidade zaharrean, uste krono-espirtualetan desitxuratzaille bezala jokatuz. Zenbait tokitan, urtea hasi eta bukatu egin da San Miguel egunetan, hau da, maiatzaren zortzian eta irailaren hogeita bederatzian hain zuzen ere. Horrela, bi urtaro baino besterik ez leudeke: *uda partia* eta *negu partia*. Hau erabat egiaztaturik geratzen da euskaraz dauden urtaroen izenei so egiten badiegu: *negu* eta *uda*, eta *uda* horren barruan *udaberri* eta *udazkena*. *Urri(eta)* edo *larrazken* hamargarren hilabetearen deiturak izan daitezke besterik gabe, eta xiberutarren *bedatsea* berrikuntza bat dateke, nahiz apur bat iluna hagitu.

Egutegi nahasketa guzti hauek gutxi ezpailira, kristauak ailegatu ziren eta apur bat finkoak izan zitezkeen siniskeri zahar guztiak urtu ziren erlijio berriaren barnean. Egutegi kristaua bazko egunaren inguruan eraikitzen da, eta hau arazo bat da, zeren data hau judutarren tradizioetik dator –udaberriko lehenengo hilbetea hain zuzen ere–. Orduan, data finkoak higikorrek direnekin nahasten dira. Sarreran esaten den legez, kristauak erabili ohi zuten taktika beren mezua zabaltzeko beste herrietako ohiturak bere baitan onartzea zen. Beraz, errez azal daiteke ze nahaste sortzen den Euskal Herrian; alde batetik erlijio zaharra bere egutegiarekin, bestetik erromatarrak berearekin, eta azkenik kristauak zenbait ohitura juduetan oinarriturik.

Magikotasuna

Aintzinako egutegi zaharraren agerpenak benetan urriak dira, hilabeteen izenak berak ezpadira behintzat. Ziklo ilargikoiaren aztarnak erabat estali ditu egutegi erromatar-kristauak, eta erlijio zaharraren aipamenik ia ez dago. Dena den, auresan meteorologikoak egiteko dauden erizpide zientifiko guzrien artean, badira mitiko-esoterikoak direnak –esaterako zotal-egunak eta abar–.

Solstizioak ez dira ia kasik formuletan isladatzen, eta *Donibane eguna* gaitzat hartzen duten formula askoren artean, gutxi batzuk baino eguzkiaren aipamena dakartza:

San Juan eguna, urtian dan egunik luzena. Dena den, garrantzizko eguna genuen eta dugu hauxe Euskal Herri osoan. Esate baterako, Urdiaingo herrian, Donibane bezperan oso festa bitxia ospatzen zen. Emakumeak biltzen ziren, eta ilunabarrean, Donibaneren omenezko kanta egiten zuten. Kanta hau bukatu eta gero, honako formula hau esaten zuten: *Orain arte belar, hemendik aurrera gari*, hau da, eskatzen zaio Donibaneri, udari, eguzkiari azken finean, mirakulua egiteko, eta ordurarte belarra izan dena gari bihurtzeko. Herri berberan oraindik, eta lehenago Euskal Herriko toki askotan, uraren errittoa ospatzen da beste solstizioan, neguko solstizioan alegia. Erabiltzen den formula hauxe dugu: *Ur goiena, ur barrena, urteberri egun ona.*

Erlijio eta egutegi zaharrak esan bezala ia desagerturik baldin badaude euskal formulategian, ez da gauza bera gertatzen kristau kutsua duten elementuekin. Alde batetik, geroxeago aipatuko dudan mnemoteknia grafikoarekin lotuta egon daiteke. Baina beste aldetik ere, formularen garrantzia eta indarra bere efektibitatean datza. Formula magiko edo eliminatzeko erronda baten boterea bere baitan dago, formula hauek berez indartsuak direlako. Baina formula metereologikoen garrantzia beren atzematasunean datza. Alde hortatik soilik magikotasunean uler daitezke, eta ez zientzian bakarrik. Eta igeritzeko ahalmen horrek behaketaz aparte, badu beste arrazoi bat, erlijio berriaren boterea. Santuek, beren egunekin erlazionatzen diren fenomenoek berezitasunak bereganatu dituzte, eta horregatik, formula igeritzeko balio duen neurrian magikoa da.

Aurresan metereologikoak

Predikzioak egiteko formulatan erabiltzen diren erizpideak oso ugariak dira. Batzuk izadi eta baserriko bizitza normalean oinarritzen dira, gauza guzti hauen behaketa lasai sistematikoan. Urtero gure behaketa propioak ez egitearren formula ezberdinak asmatzen dira eta belaunaldiz belaunaldi transmititzen dira. Honen adibide eder batzuk: *Espartina maiz laxatzen bada, laster euria, Etxean habe harria bustita dagoenean, laster euria* edo *Ormak ortan izerditan badagoz, euria*. Halarik ere erizpiderik erabiliena animaliak ditugu. Bai, etxeko animaliak izan daitezke aproposenak eguraldi ona, euria edo elurra ekarriko duen jakiteko: *Abelgorriak eta behiak: Abelgorriak udabarrian kortan, mendira joan gura dabela orroaz hasten bada, eguraldi onaren zantzua da, Behiak anka goratu ta dardaratzen badu, elurra, Behiak gibelerat uztarka ari zirenean, gero denbora txarra, Behiak isilik eta isilik badira, laster eguraldi txarra, Behiak ausnartzu badagoz, atzeta eguraldi txarra, edo Behi ta ardiak gorputza inarrostuz geroz, ekaitza; ardiak, ahariak, axuriak edo ahuntzak: Ahariak eta ahuntzak gora goraka ta agiraka dabiltzanean, euria, Ardia iluntzean ote jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra, Ardiak bordan faloska ari diranean, biharamunean elurra, Ardiak gora doazenean, eguraldi ona, bera datozenean, txarra, edo Behi ta ardiak gorputza inarrostuz geroz, ekaitza; zakurrak: Zakurra kukusoak kentzen ari bada, euria laster; katuak: Katuak belarri gibeletik hatza badarabile, eguraldi txarra, Katuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra, edo Katuak iparraldera begira musua garbitu ezkerre, eguraldi ederra. Itxasaldera begira garbitzen badau, euria; zaldi eta behorrek: Behor ta zaldiak estrabilean pulunpari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da; erleak: Erleak aurretik igarten dute ekaitza noiz datorren, edo Erleak euren kutxa inguruan dabiltzanean, euria; oilar, oilo eta txitak: Oilarrak arboletan gora igo eta gelditzen badira euria, Oilarrak arra-*

tsalderako bortz orenez geroz kukurruku jotzen badu, hogeita lau orenen barnean euria segur, Oiloak sagar adarretara igon ezker, laster ekatxa, edo Oiloak zorriketan, ardiak zintzarri dantzatzen, oilarra goizean kukurrukuda hasten denean, txitxarea luze luze lurraren gainean dabilenean, enarak lurra ia ia joan dijoazenean, euria laster, eta baita ere etxeko animaleak ez direnek iragar diezaguketen ze eguraldi eginen duen: armiar-mak: Amarratz baltza jaisten denean euria, Armiarma lurrean ikusten bada, hogeita lau ordu barru euria, edo Marasma handi bat eta txiki bat ikusi ezker, euria laster; bareak: Barea lurraren gainean baldin badabil, euria, Bareak eguzkia ateratzen denean aza baten azpian bada ere gordetzen dira; eltxo eta euliak: Eltxoak biraka badabiltza, euria laster, Eltxoak usika dabilzanean, bero hurrengo egunean, Euliak heltzen badabe, euria laster, edo Euli txikiak elkartu ta eguzkia sartu baiño lehenago hegaz dabilzanean, eguraldi ona; apoak, sugeak eta suangilak: Elurra dakarrenean, isilik egoten dira sapoak, Marti-ko sugeak berrogei eguneko ekaitza dakar, Sapoak klik klok kantetan badihardu, biha-ramonean eguraldi ona, Suangila bat norbaitek hil ezker, biharamonean euria, Subea eguzkia hartzen bide ondoan badago, laster euria, edo Suge anitx agertzen direnean, erauntsia laster; musker, muxar edo saguzarrak: Muskarra kantari badago, legorte edo euritea, Muskarrak kantari ta ixkisuak karra karra karra egiten badu, euri haundiak berehala, Muxarra pago zuloetan sartzen baldin bada, hego aizea, edo Saguzarrak ilun-tze ta gauetan hegaz dabilzanean, biharamonean eguraldi ona; antzar, bele eta beste hegazti motak: Neguan txoriak etxe ondora etorrita pinpin ari badira, elurra bereha-la, Antzarrak batera ta bestera hegaz dabilzanean euria, Itxasantzarrak datozenean, eguraldi txarraren zantzua, Itxasantzarrak datozenean, edurrak ugari, Bela asko dabil-zanean ebia seguru, Beleak kakaka egiten badu hegoa, Beurtxoriak kantatan dianean, euria fite xinen da, Egabelek goizetan txio txioka badihardute eguraldi ona, Egabelek hagaz lurraren kontra dabilzanean euria, Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu elurra edo Okila kantatzen duenean euria eskatzen ari da; har eta txinurriak: Harrak azalean dabizanean, euria laster, Harrak eta txinurriak lurgainean agertzen diranean, eguraldia euritara edo Harrak ugari lur ganera urten ezker euria; edo, basa abereak besterik gabe: Base abereak neguan eurenz etxe aldera datozenean, ekaitz handia datorrela iragarten dabe. Landareen erabilpena ez bide dago hain zabal-dua aurrean egiteko eta hortik hain formula gutxi egotea: basaranen bidez: Baxaran urte, elur urte; belarren bidez: Belhar urte, deusez urte; intxaurren bidez: Intxaurren urte, urritzen bidez: Urrutx urte elur urte.

Aipatutako formula guzietan ere, beste sailkapen bat egin daiteke, eguraldi ona, txarra, euria edo elurra iragartzeko balioarriak direnentz kontuan harturik. Formula gehienak euria iragartzeko balio zaizkigu, gutxiren zenbait baino gehiago ez dagoelarik eguraldi ona predezitzeko. Elurra datorrenentz jakiteko ere badira zenbait formula: *Ardia ilun-tzean ota jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra, Ardiak bordan faloska ari dira-nean, biharamunean elurra, Behor ta zaldiak estrabilean pulunpari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da, Gatuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra, edo Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu, elurra.*

Beste erizpide zabaldu bat gertaera meteorologiko berak erabiltzea izan daiteke. Ba-tzutan lainoa noraino ailegaten den kontuan hartzen da: *Lanoxerra martian noraino, apirilean edurra haraino, Lantxerra martxoan noraino, apirilean edurra haraino* edo

Otsallen lañoa noraño, elurra hauntzaño; besteetan haizeak izaten dira: Mendebalak eurik dakar; zerua, ilargia, eguzkia eta izarren egoera ere garrantzitsua gerta daiteke: Arrats gorri, eguraldi; goiz gorri, eurilari, Eguzkia zuriegi datorrenean, iluntzean euria, Ekhia mingar denean bihamenean ebia, Gau gorri haizetsu, goiz gorri euritsu, Goizean eguzki gorri, arratsean iturri, Iretargiak larrina daukanean hogei ta lau ordu barru euria, Izarrak argal badira, biramenean eguraldi ona; usu badira euria, edo Izarrak bakan daudenean, eguraldi onaren zantzua.

Erizpide mitiko-erlijioso guziak genituzke aurrean metereologikoak egiteko orduan. Batzuk santu bati zuzenean erreferentzia egiten diote. Hauxe santu horren egunarekin erlazionatu behar da zuzenean eta ez santuaren ezaugarri propioekin, eta erregela mnemotekniko bat izanen litzateke, grafikotasunean oinarritzen dena, errazagoa baita santu bat fenomeno metereologiko zehatz batekin erlazionatzea, egun soil batekin baino: *San Mark egunean euria bada, berrogei egunez gutiago izanen da, San Meder eguneko eurialak, berrogei eguneko ondoria, San Pedro egunean euria bada, berrogei egunez euria izanen da, edo San Pedro egunean euria egiten badu, urte hartan gaztaña aunitz.* Antzeko zerbait jazotzen da beste data berezi batzuekin, hala nola eguberria: *Eguberri zereki, urteberri hareki;* kandelario eguna: *Gandelairo bero, negua dugu gero; gandelario hotz, negua joan da motz, kandelarioz euri, laster da udabarria; kandelarioz aterri, negua dator atzeti, edo Kandelera eguneko jostaiek, berrogei eguneko ekaitza;* garizuma: *Garizuma berandu, udabarria berandu; kukua etorri, gosea etorri; kukua juun, gosea juun edo Garizuma goiz, negua goiz; garizuma berandu, negua berandu;* edo urteberria: *Urte berri zereki, urteko eguberri guziak hareki.* Baina badira oso bitxiak suertatzen diren gutxi batzuk mitikotasun horren barruan sartzen direnak: erramu eguneko ebanjelioa: *Erramu egunean ebangeliokoan zer aize, urte guzian hura naguse edo Erramuz sagara bitartean den eguraldia berrogei egunez egiten du;* meza liburua: *Mezako liburua aldarean ezker aldean gelditzen bada, eurituko da;* astelehen eta barikuak: *Asteleheneko euria, aste guziko euria, Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatziiurrena, Ortzilarean harria egiten badu, bederatzi egunez euria, Ostiraleko trumoi, berrogei eguneko berdatea edo Ostiralez hasten den hila, onik hasten bada, ona izango da, txarrez hasten bada, txarra;* apirilaren lehenengo igandea: *Apirilaren lehenengo domekan euria bada, hil guztian hiru egun eztira aterri izaten;* hilaren azken eguna: *Hilaren azken eguna ta urrengoaren aurrenekoa onak badira, hila ondo jarraituko da;* edo bigarren eta hirugarren egunak: *Hilaren bi ta hiruan eguraldi onak izan ezker, langiro onak hil hartan, Hilaren hirugarren eguna nolako, hil guztia halako edo Hilaren hirugarren eguna zelako, hila guzia holako.* Azken hauek zotal egunekin erabat erlazionaturik dazkigu.

* * *

Jada aipatu den formula hauen helburu didaktikoa argi geratu da, eta esku-liburu baten moduan funtzionatzen dutela ere bai. Badira bilduma honetan, deskribapenak baino ez diren nahiko formula. Gehienetan hilabete bakoitzaren ezaugarri bat hartzen da definitzailatzat, eta besteetan, baldintza bat ezartzen da mehatxu bat bailitz eta ez betetzekotan hil horren desoreka datorke: *Abendua burdinezkoa, hiltzeta eltzaizozkoa, Agorrileko euria, amo ta eztia, Aprila bero, negua, Azaroko eguna, argiko iluna, Bagil*

argia, urte guziko argia, Buruila udaren buztana, ta neguaren hastapena, Eguzkia ta euria, martiko eguraldia, Kukuak egiten du maiatzean kuku, garagarrilean gelditzen da mutu, Maiatza urtearen giltza, Martxo lore bat ere gabe baino hobe, april lore menture, maiatz lore lore ta flore, Otsaila firila farala, Otsaila katuila, Otsailean aldiz eguzkitan, aldiz sutantzean, Urriko edurra, zortzi hilebeteko edurra edo Urtarril hotza, neguaren bihotza.

* * *

Laborantza eta abelzantzareko formula jakingarriak ez dira espero zitezkeen adina, baina halarik ere multzo txiki zehatza osatzen dute. Gehienak laborantzari dagozkio. Egiten dituzten erreferentziak honako hauek ditugu: garia edo ogia: *Apirila euritsu, urte hori ogitsu, Aprila hotz, ez gari ta ez agotz. Doniane euria, garien galtzegarria, Edur urte, gari urte, Ilintxa urte, gari urte, Izotz urte gari urte, Maiatz pardo, ogi ta ardo, maiatz hotz, ez gari ta ez agotz* edo *Pazko maiatzeko euritsu, urte hori ogitsu*; artoa: *Artoa ereiteko, San Isidroren astea, atzea baino aurea ohea, Artoak ontzeko erein behar dira garagartilean, guk erein genitun uztan, horregatik gelditu ziren ez buru ta ez buztan, Elorria lora dago, artoa ereiteko giro dago, Intxaur urte, arto urte, San Jurki, artoak ereiteko goizeti. San Markos artoak ereinda balegoz, San Mark artorik baduk lurrerat eman, San Mark artorik baduk bota zak, ezpaduk xerka zak edo Trumoi urte, arto urte. Arto urte, kaka urte*; gaztaña: *Madalen astea bero, gaztaña gero edo Madalen eguna eguraldi onez, gaztain zaliak zorionez, aza: San Matia erein duk aza hazia? Hik bilduko duk aza handia*; edo *hazia, zehaztu gabe: Semark, azia baduk emak eta ez baduk xekazak*. Abelzantzaren barruan ardiak: *Abendu xuri ez ardi ta ez axuri, Ahariak maiatzean, deuri deuri deuri esaten nausiarri edo Ilbeltza iten badu iltxuri, ardiyek haziko du axeri, ilbeltza iten badu ilbeltz, ez ardi ta ez axuri*; behiak: *Andra Mari martiko, behiak mendira jaurtiko edo Andra Mari martxoko, behiak larrean aseko*; eta oiloak baditugu: *Martian arraultza ta martian txitra edo Martiko oilloa, oillotxo.*

* * *

Erabatekoa izan gabe, bai esan daitekela formula metereologikoak eskema bati atxekitzen direla. Alde batetik, aditzen erabilpena oso murriztua geratzen da –formula magiko-taumaturgikoetan baino askoz gehiago–, eta bestaldetik, hauxe bera lotuta dago formula hauek erakusten duten eskema erritmikoarekin, errima eta dualismoan oinarritua dagoena.

Aditzaren erabilera oso murriztua da. Inolako aditzik gabeko formulek multzo samar handia osatzen dute: *Abendua burdinezkoa, hilbellza eltzairozkoa edo Abenduko eguna argilu orduko iluna*. Arrazoia ene ustez honako honetan datza: formulak herri jakintza diren neurrian, alde aurretik egiaztatutako kontzeptuak erakusten dituzte, eztabaidagarriak suerta ezin diren kontzeptuak hain zuzen ere. Aditz guzien kenketak ziurtasuna ematen du, zalantzarik izateko sor daitezkeen aukera guziak egoztuz.

Bestaldetik ere, erregela mnemotekniko bat dugu beharrezkoak ez diren hitz guzien kenketa, aditzak esaterako, benetan esanguratsua dena agerian utziz. Hau lotuta

dagerkigu formula hauen luzaerarekin. Hurrengo atalean ikusiko den legez, badira formula magiko-taumaturgiko dexente luzatzen direnak; baina atal honetan oso gutxi dira bi lerroetatik pasatzen direnak, eta badira bi edo hiru hitzez osaturiko zenbait adibide: *Aizeak negua*, *Bizkaiko negua garizuma* edo *Hegoaren ondoti euri*.

Laburtasuna nahiz aditzen ezak, formula hauen estrukturarekin batera, osatzen dute erritmo propioa –berriro ere mnemotekniaren barruan murgiltzen ari gara–. Estrukturari dagokionez, ia gehienetan bi hemistikioz osatutako formula dualistak ditugu korpus honetan; badira zati gehiagoz osatutako adibideak –lau zatiz: *Abenduko elurra gailtzerua*, *hilteltzekua burniya*, *olsailekua egurra*, *martxokoa ura*; hiru zatiz: *Agorrileko ura da zafran*, *ezti ta arda* edo *Andra Mari martiko*, *artean uda ta tiko*, *handik aurrera betiko*– baina erabiderik arruntena hauxe da. Batzutan zati bat murriz daiteke, eta hitz bakarreko hemistikio erren baten aurrean geundeke, baina hori erraz azaltzen da gehienetan indar espresiboa hartzen duen zatia dela esanez.

Esan dugunarekin, oso erritmo markatuko formulak idurika ditzakegu: bi zati, aditzik ez, laburtasuna: - -, - -. Orain, barneko errima bat bilatzen badugu, kanta daitekeen zerbait izanen digu: - -a, - -a. Askotan, errima hau hitz berbera errepikatuz lortzen da: *Aprileko lorea urrea baino hobea*, *maitzeko lorea bapeza baino hobea*; *Ardi urte atun urte* edo *Baxaran urte elur urte*;... Erritmoa behin eta berriz errepikatzen ari den ideia batekin lotuta doa: mnemoteknia. Esku liburu ahozko bat dugu formula metereologiko guziak, eta ondo ikasteko hauxe dugu jada txikitandik dagoen sistema.

Beste gai batetara pasatuz, esan behar da onomatopeiaren agerpena ia hutsa dela formula hauetan. Baten bat bai agertzen dela: *Apirila biribila*; *Aratuste manga*, *ardoari dzanga*; *otsaila firili farala*; *martxoa birrinbi barranba*; baina honek ez du inolako ondoriorik erakartzen. Desitxuraketa eta onomatopeien hain erabilera mardula egoteak bi arrazoi izan ditzake: alde batetik, helduen gizartean ez dagoela haurren gizartean bezalaxe desitxuraketarekiko grina gori bat, eta kontzeptuek garrantzia hartzen duten neurrian beste erabideak dagertza, ikusitako aditzen kenketa esaterako; beste aldetik, sail honetako formulak deskriptiboak dira, eta bere indarra munduaren sekretuak argitzen dituzten neurrian kokatu behar dugu, hurrengo bi atalen formulen indarra formuletan bertan datzan bitartean, eta batez ere formula magiko eta haurren kantilenei dagokienez.

Bukatzeko, aipatu beharko da formula gutxi batzuk erakusten duten egitura. Gehien gehienetan, eta esaera arrunt batetan gerta daitekeen bezala, zerbait abstraktoa ditugu formulak, apertsonalak. Hala ere, badira zenbait adibide elkarrizketa moduan agertzen direnak: *A martxo a martxo*, *har zak esker gaizto*, *nere ardirik kaskarrenak egiten dizkik zazpi salto*, *Anderdena Mari martxoko*, *gure behia larrean aseko eta zezenak zokotik*: –Muuu! *Gero duk Erramu*, *Andra Mari martiko neguari eman diok ostiko* edo *Apirila biribila urdia teian hila!* –Ez da hila! –Bada hila! –buztana badabila! Besteetan, formula bera pertsonaiaren ahoan jartzen da: ardia: *Ama Birgiña martxoko*, *neguari eman diok ostiko* edo garia: *Garia txiki banintzen*, *handi banintzen*, *maiatzean buru nintzen*, *Maiatzean txiki nahi handi izan*, *burutu behar naizela ziur izan* edo *Txikiya banintzan haundiya banintzan*, *mayatzian zorruan nintzan*.

2. FORMULA MAGIKO-TAUMATURGIKOAK

Sarrera: erlijio zaharra eta kristautasuna

Bigarren puntu honetan, formula taumaturgikoak genituzke bereziki, sendatzeko erabiltzen diren formulak nahiz sendatze prozesua azaltzen dituztenak. Beste aldetik ere, badira beste formula mota berezi batzuk, hala nola, madarikazioak, erlijiosoak –nahiz hauek ere taumaturgikoak izan modu berezi batez–, esoterikoak, akelarretan erabiltzeko, eta abar.

Formula taumaturgikoei buruz zera esan behar da; errazak dira azaltzen dituzten kontzeptuak, eta gutxi izaten dira sendi bakoitzean transmititzen direnak baliagarriak baitira eritasun bat baino haboro sendatzeko. Gehienetan, formula hauek keinu batzuen laguntza behar dute –gurutzeak, inguruak, ...–, eta askotan, gaitz bera bat sendatzeko bi formula badira, hau da, batek azaltzen du zer egin behar den eritasuna sendatzeko, eta bestea konjuro gisa erabiltzen da –batez ere gaitzekin hagitzen da hau–.

Formula magiko-taumaturgikoetan erabiltzen den magiaren kontzeptua ez dago umeek duten kontzeptutik hagitzen urrun, bainan badira formulatan gauzatzen diren aipatu beharreko zenbait ezberdintasun. Hasteko, eta haurren formulen atalaren bukaerako gogoetari atxekituz, esan behar da helduak beti ere umeak baino aunitzez arrazionalistagoak direla, eta horregatik haien formulek ez dute haurren kantilenak bereizten dituen zentzugabekeria erakusten. Helduok ez ditugu gure formulak hitz inkonexuen errendetan oinarritzen, eta ulertzen ez dugun indar handiago bat behar dugu, erlijioa den, izadiaren indarra den, edo bai beste edozein indar misteriotsua azaldu ezin duguna den.

Formula gehienek izadian fedea erakusten dute, nahiz zentzu erlijioso batez hornituak egon batik bat. Lehenagokoan, arruntagoak ziren sendalariak gure Euskal Herrian, sorgin-aztiekin erlazionatuak argi eta garbi, baina egia esan, ez zeuden erabat onartuak ofizialtasun aldetik. Iñaki Barriola eta Caro Barojaren ustez, euskal medikuntza herrikoian bai enpirismoa, bai praktika eta bai erlijioa biltzen dira.

Erljioari buruz hona hemen zer diosku Caro Barojak:

No cabe duda de que las partes que ejercen mayor influencia sobre el campesino son la parte moral de la religión y la que gira en torno a los castigos en vida y post-mortem. La idea de que las malas acciones o las infracciones de los deberes religiosos son con frecuencia sancionados en vida, está siempre presente en la moral del campo. Muchas veces he oído decir que una inundación, que una granizada, que un accidente, son castigos de Dios. Desde pequeños emplean los chicos la amenaza de este castigo para vedarse mutuamente las acciones más insignificantes. Cuéntanse casos como el siguiente: «Un chico subió a un árbol a coger nidos el día de San Juan; se cayó del árbol y se rompió una pierna. Castigo de Dios porque ni en el día de San Juan ni en el día de San Pedro es libre subir a los árboles». Esta idea que aparece con toda la inocencia infantil no se borra con la madurez sino que evoluciona. La idea del principio del mal contrapuesto al del bien, es general y se aplica a las cosas

más insignificantes. Así por ejemplo se dice que unos animales son de Dios, y otros del diablo. No se deben matar mariposas, porque las mariposas son de Dios, y si se matan, lloverá en castigo; pero no importa matar un sapo, porque el sapo es del diablo; lo mismo dicen con respecto a la amoña mantagorri, vaquita de San Antón. Lo que es bonito se considera como de Dios, lo feo del diablo. [...] Sobre estos dos elementos como base, se alza la religiosidad de la mayor parte, la gente ha cogido de un modo muy fuerte la idea de que es de orden fundamental el cumplimiento exacto y absoluto de los deberes religiosos que se exteriorizan y toman un aire social. Es decir, la asistencia a la mayor cantidad de ceremonias religiosas posible, la frecuentación de los mandamientos en su máximo grado, etc.

Ene ustean, erlijioa da formula gehien osatzen duen indarra, eta ez bakarrik egun Euskal Herrian dagoen erlijio zabalduena, kristautasuna alegia, baizik eta aintzinean geneukan erlijio zaharra ere bai. Aurreko puntuaren sarreran zenbait berri ematen dira gai honi buruzkoak, eta horregatik ez naiz orain hontaz luzatzen hasiko, soilik esan zein garrantzi handia daukaten zenbait elementu naturalek euskal kosmogoniaren osatzerakoan; printzipalena ilargia dugu, eta honekin batera eguzkia, zerua –Ortzi– eta izadiaren landare elementuak –Amalur–.

Hau ez zen euskaldunen siniskera bakarrik, eta halako eskema askoz gehiago ere zabaldua bide zen Europa osoan. Hau apur bat argitzeko Otto Rahn historialari germaniarraren ele batzuk ekarriko ditut:

El druidismo era mas una doctrina filosófica que una religión y comprendía: la teología, la astronomía las ciencias naturales, la medicina y el derecho. Lo que César llamaba la disciplina de los druidas no era sino una síntesis dogmática de estas ramas del saber, síntesis que ofrece sorprendentes afinidades con la filosofía pitagórica y con las filosofías de las teogonías hindúes y babilónicas. Los druidas enseñaban que la tierra y todo cuanto alberga había sido creado por el Dios de la muerte, Dispater –apika gure ilargia?–. El alma era de naturaleza divina; por ende inmortal, teniendo que transmigrar de cuerpo en cuerpo hasta que, purificada por la materia pueda entrar en el otro mundo, el del espíritu. Su supremo Dios ere Belenus o Belis, como lo denominaba el historiador griego Herodiano. Dicho Belenus no era otro que Apolo-Belio, el Dios de la luz –gure eguzkia?–. Dispater era el nombre latinizado del príncipe de los infiernos, Plutón, soberano de las almas pálidas de los que habían partido y guardián de los tesoros subterráneos. [...] La teogonía céltica parece haber sido dualista. La celtibera lo era. Sólo bajo la dominación romana se hizo politeísta. No cabe duda de que pudo mantenerse durante siglos en su forma original en los valles salvajes e inaccesibles de los Pirineos y en lo alto de sus montañas. Los druidas celtiberos veían en Dispater-Plutón al Zeus-Ohthonios grecolatino: Dios de la muerte, de la tormenta y del fuego y creador del mundo terrestre. Le hacen reinar en las profundidades de la tierra, con su martillo de trueno en la mano, o atravesar los aires en su carro tirado por carneros, sembrando la desolación y la muerte. Se asemeja a Wotan y a Thor, pero a pesar de su nombre grecolatino y su afinidad con las divinidades nórdicas mencionadas, no es sino la variante celtibera de Ahriman (devastador) de iraníes, medas y partos. Según la doctrina del mazdeísmo iraní, dos

son los principios que desde la eternidad luchan entre sí: el de la vida-fecundidad y el de la muerte-destrucción. El primero tiene por símbolo el sol, la efusión de la luz espiritual, de la verdad y de la bondad, al que se le veneraba en Ahura-Mazda (Ormuzd), el Dios omnisciente. El segundo, simbolizado por las tinieblas de la noche, contiene el error, la maldad y la mentira, y encontraba su encarnación en Ahriman, el devastador. Ahura-Mazda ha creado el cielo y la tierra. Su creación ha quedado incompleta debido a la intervención de Ahriman. El ser humano tiene la obligación moral de luchar en pro del bien y en contra del mal, a favor de la verdad y en contra de la mentira. En la Naturaleza, tiene que destruir todas las plantas y animales dañinos, sobre todo la serpiente –«Suge bat akabatzen duenak zeruko iskalera bat irabazten du»–, el enemigo de Dios, y potenciar el crecimiento y desarrollo de las criaturas útiles. [...] El hecho de que Dispater-Ahriman celtíbero iraní exista también en sanscrito bajo la denominación de Dyaus pytar, en griego bajo el nombre de Zeus pater y en latín con el de Júpiter –euskaraz ez dateke agian ortzi*osta (ikus xiberutarren ostadarra), eta *osta*os (deus, iobis) + aita?–, puede esclarecer la riqueza e intensidad de relaciones que ha habido entre el mundo mediterráneo ario y el ámbito oriental de la civilización hindú, su colindante. Todas las castas sacerdotales de los arios primitivos conocieron en sus comienzos, bajo la forma de misterio esotérico, el dualismo de celtíberos e iraníes. Tendremos que tenerlo en cuenta cuando, como colofón de nuestras consideraciones, hablemos del maniqueísmo dualista y de su variante occidental, el catarismo.

Hau ikusita, zilegitzat jo liteke hauxe pentsatzea: kultura indoeuropearra zein aitzin-indoeuropear zenbaitetan bi jainko zeuden garrantzitsuak, argia eta iluna, ona eta gaitoa, gorena eta behena, hau da, eguzkia eta ilargia. Lehenengoa sortzailea da, egunaren asmatzailea –*egun + ki*–, eta bigarrena eriotzaren mezularia –*hil + argi*–. Ortzi eta Amalur bi honen beste aldairak izan daitezke, eta aisaki parekatzen dira bakoitzaren berezitasunak.

Formula erlijiosoak

Sarreran jada erlijioaren garrantzia ikusi da, baina agian zergatia ez da oso garbi geratu. Bai eman direla berri ugari erlijio zaharrak izan zezakeen berezitasunei buruz, baina hau formulatan gauzaturik ikusi behar da. Hori da hain zuzen oraintxe egiten saiatuko dena.

Ezaguna den bezalaxe erlijio zaharraren agerpena zenbait formulatan ikus daiteke izkutuan. Agian argienak eta ene ustez garrantzitsuenak eguzkiari egiten zaizkion agurrak lirarteke, eguzkia joaten da eta agurtuz eskatzen zaio hurrengo egunean harzara etortzeko; egitan otoitz txipi batzuen aurrean gaude: *Adio Joanes* –Donibane noski, udako solstizioaren jaia kristauek hartu baitzuten beren santu handi honen eguna ospatzeko– *haugi bihar muga onez, Adios amandre, biharartio, Eguzkia joan da bere amagana, bihar etorriko da denpora ona bada, Gaur kontsolatu nozu eguzkia, bihar bere etorri zakidaz kontsola naiteari, edo O iruzki saindia! Eman zabuzu biziko eta hileko argia*. Besteetan etortzen den eguzkiari agurra izan daiteke: *Ongi etorri iduzki xuri*.

Aurreko atalaren serreran argi eta garbi uzten da aintzinako euskaldunentzat bai eguzkia bai ilargia emeak zirela. Bi jinko garrantzitsuenak sexu honetakoak izateak egun harri gaitzake, baina ezin da ahaztu euskal gizarte zaharrak bereizten zuen gauza bat matriarkalismoa zela. Interesgarri xamar ere deritzat puntu honetara ailegatuta Otto Rahnen pasarte txipi bat aipatzea:

El dogma mosaico del Génesis según el cual Jahvé habría creado primero a Adán andrógino para hacer de él el padre y la madre de Eva, nunca tuvo allí aceptable acogida –okzitanian–. Según el mito occitano, Adán y Eva eran dos ángeles caídos condenados, con lucifer, a vagar de estrella en estrella en su exilio terrenal. Eva goza de los mismos derechos que Adán, tanto en el cielo como en la tierra. No es la varona de Adán sino su domina, pues los occitanos, como sus antepasados los iberos y los celtas –eta euskaldunak– veían en la mujer algo profético y divino. La Eva judía se halla por tan debajo del hombre, que primero lleva el nombre de su padre y luego el de su marido, no siendo siquiera digna de tener nombre propio. Las familias más ancestrales del Languedoc, en especial de los Pirineos, donde la tradición celtíbera se había mantenido en su más alto grado de pureza, llevaban el nombre de sus antepasadas.

Formula hauek erraz pareka daitezke sua estaltzeko edo su berria etxera eramaten denerako esaten direnekin. Azken finean, Kristo idurikatzen duen ikurra argia da –*ni naiz argia eta bizia...*– eta aintzinako jinko handiaren iduria ere bada, zer bestenez eguzkia idurikatzeko? *Aita beira zazu gure etxia, Semia beira zazu gure ganbara, Izpiritu Saindia beira zazu gure arima eta gorputza* formula erabat kristaua da eta zerbait aintzina baldin bada ekintza bera dugu, eta ez esakera. Halaz ere zenbait formulek elementu berria sartzen dute, gaitza alegia: *Jaun San Bladi nik sua estali, bortan bada gaistaginik han harri bedi, Jaun Santa Kruz zilar Santa Kruz, Jaun San Bladi, nik sue estali, edozoin gaisto jin baladi bortan bedi harri; Jinkoari dago gau oroz, Anderdena Maria gau oroz, Jinkoa eta anderdena Maria zaute gurekin etzatera, aingeru hunak gure supazterrera, gure suiaren beiratzera, Jondone Baladi nik sua estali, gaitz bat jin baledi, bortan geldi bedi edo Jondoni Petiri, zain otoi su hori, gaitza jin baladi, urrun egon bedi, sua estaltzerakoan arriskua badagoke, eta konjuroa beharrezkoa egiten da. Beste formulak su berriaz ari dira: *Jauna oizu su zaharra eta ekatzu berria* edo *Su zaharra kanpora, berria barruna*. Azken finean, su berria bazkoz hartzen zen, eta udaberria jada heldu da. Laster dator udako solstizioa eta eguzki berri bat askozaz ere indartsuagoa.*

Donibaneke suen gainean saltatzeko erabiltzen diren formulekin zerikusirik badu esaera honek: *Su zarra kanpora, berri barruna*. Hau da, ondasuna gera dadila eta gaitza bihoa lasterren: *Sarnafera, huna barnera gaistoa kanpora, arto ta ogia Espaiñara, ez-kabia Frantziara* edo *Zarrenak fuera, atso guziak ganbelapera*.

Amalurrari sorturiko formulak arras gutxi dira bilduma hontan dagertzenak, biga besterik, baina nahiko bereziak. Bata zuhaitzak bota aurretik esaten zena, *Guk botako zaitugu ta parkatu iguzu* eta bestea ur berriari dagokiona *Ur goiena ur barrena urte berri egun ona*. Halaz ere azken honetaz oparotsu aritu naiz aurreko atalean.

Ilargiak ere badauzka bere formulak, baina orokorrean jakinduri herrikoia erakusten dituzten esaera modukoak dira. Adibiderik nabarmenenak *Egur ona nahi duenak gorapenean egotxi behar du*, *Erein ere ez ta deusik egiten hilberrian*, *Hilbera da onena asto nahiz ardiari ilea ebakitzeko*, *Hilberriz ebakitako ilea hazi ta meaztu egiten da*, edo *Hilberriz egindako ongarria lurrin batetan egoten da*. Hauetaz gainera bada formula bakar bat guztiz interesgarriena: *Gauargi! Hi aldiz jin akitala egunargia* formularen eguzkiaren argia eskatzen da eta ilargiarena ez da nahi, eta bitxienez zera da, amets txarrak edo inguma aldentzeko formula bat dela! –hilen argiak amets gaiztoak dakartzea?

Ilargiarekin gertatzen den bezalaxe, Ortziren agerpen gehienak zer egin behar ez den jakiteko eginak dira. Hau astegunen bidez emanda dago. Asteartea eta ostirala dira formula guztietan agertzen diren egunak eta beti ere zentzu ezezkor batekin, edozein ekintzarako: *Astearte ta ostiraletan ezta ebaki behar josi behar den gauzarik*, *Asteazken eta ostiraleko argizagi berriak aro gaizto ekartzen du*, *Bariakuan trumoiak hots egiten badau*, *eurizko bederatzaurrena*, *Barikuetan ipinita jaioriko txitak zori txarra izango daue*, *Barikuko iretargia txarra izaten da*, *Barikuko jaiotzea suerte txarrekoa*, *Martitzena ta barikua egun txarrak dira behar barri bat hasteko*, *Martitzeneko ezkontzea martirioa*, *Martitzen ta bariakuetan ez da ule puntarik ebaki behar*, *Ortizilairean sobera irri egiten duenak igandean nigar egingen du*, *Ostirala sorgin eguna da* edo *Ostiraleko hazkazalekin infernura galtzada egiten du deabruak*. Halaz ere, Ortzik beste agerraldi batzuk ere izan ditzake: bata ortzadarrekin erlazonaturik: sexuen gainean duen eragina azaltzen dena: *Erromako zubi azpitik igaroten dana*, *gizona bada emakumea egiten da emakumea bada gizondu*; geroxeago berrikusiko dena formula taumatorgikoez aritzean: *Ortzadarrak uda edaten nere karitxak orai juateri*; *Ostreilakak biajeroari Erromako bidea erakusten die* formula ilun xamar hagitzen da, alta zere da *ostreilakak hori*, izarrak edo Ortzirekin zerikusirik duen zerbait?; eta bestea ostotsarekin: hauexek dira azalpen xume eta inozenteak zerutik datozen soinu beldurgarri horien konprenitzeko: *Deabruak boletan dabilta*, *Deabruak haserreturik dabilta*, *Etsaiak alkarri su egozten ari dituk*, *Gure aitalta bolan dabil*, edo *Txerren bolaka dabil*.

Zenbait formula esoterikoak ere badira gure bilduma honetan, gehienetan sorginekin erlazonaturik, eta horixe beragatik ene ustez ez lirakeke beste batzuk bezain zaharrak. Halaz ere interesgarriak suertatzen dira. Gehienak Dunypétreren artikuluan agertzen dira. Batzuk sorgina izateko zer baldintzak bete behar diren azaltzen dizkigu: *Erpuruaz esku muturra jotzen duena sorgina omen da*, *Esakubitarra beste eskuko atzamar bigaz hartzen dabena sorgina ei da*, *Oraiña daukana ezta sorgiña* edo *Orinik eztuen persona sorgina da*; beste batzuk akelarretara joateko formulak dira edo akelarreekin erlazonaturik: *Akelarrerat hementik sasi guzien gainetik*, *hodei guzien azpitik*, *oren bat harako*, *oren bat hanko*, *oren bat hunako*, *jauzi bat eta brix*, *Akelarrian errekan*, *sorginak oro kurrikan*, *Amuko kondarraren gainean sorginak piza egiten dui*, *Zahar lehen gazte hemen akelarren* edo *Zoin eder akelarrian ipurdiak agerian*; baina gehienak esoteriko bezala joko nituzke nik, helburu ezberdinetarako, betiere sorginkeriaren ildotik doazena, eta funtsgabeko kantilenen itxura erakusten dutenak –haur formulak bezalako tsuenak ditugu atal honetan–: *Atso batzu hinki hanka*, *bai eta zombait lasterka*, *Begi oker*, *tripa musker*, *zaia binper*, *Etor diton gure buru*, *zortzi mila orga debru*, *Gaur dala Maria kale*, *bihar dala zanpantzart*, *egin dezagun arte tripan larruak zart*, *Higi hadi da*

gau erdi, altx ipurdi, Jo harat eta jo hunat denak igor deabruetarat, Trikun trakun mendian ilun, nebori gau hun edo Zeruan izar, lurrean belar, itsasuan hare, hainbeste pekatu egindare barkatuek izango diela. Hau ostiralien eta launbatien esaten duena aitu ta ikasi ez ikasi ta esan ez iten dubena seiñale izango dela juizioko egunien.

Madarikazioa izaeraz zerbait magikoa dugu; norbaiten baitan beste norbaiti edo zerbaiti gaitza helarazteko desio bizia hitz gogorretan gauzaturik, arrazoiekin edo arrazoirik gabe, eta beti ere irain zentzu lizun batekin. Dauden madarikazioak ugariak dira: osasuna galtzeko edo hiltzeko: *Bernazurreak hausiko aldattaz, Errementauko aldau, Guzurrea badiñot, nagoan lekutik eneuke ziririk egin behar, Hamaika mila demoniñok eramango altek amen, Hau egia ezpada, ez nikezu hementin higitu behar, Hilko alduk amen; Itoko alda, Itoko al duk, Lepezurrea hautsiko al dik, Lehertuko al duk, amen, Lupuak itoko aldik, Lupuak jango aldik, Lupuak joko aldau, Tortxa erreko diakonat bai nik horri, Tximistak burutik sart ta orpotik atera ta errebenta arraio ingo aldik amen* edo *Zikatuko alaz*, humoristikoak: *Amak hi egin hindunanean kaka mokordo bat egin balu hark ongarritako bederen balioko ziñenan* edo *Hi jaiio hintzanean arkuma buru zuri bat jaiio balitz hobe genduan*. Halaz ere ez dut formula hauetan dagerrenaz iruzkinik egingo, baizik eta Baztanen eta dantza talde aunitzetan nahiko ezaguna den abesti eder bati buruz zerbait ekarriko dut. Arraiozko herrian bazen *Maiatzeko Erreginak* deituriko festa. Urte horretan lehenengo Jaunartze egina zeukaten neskatok ateratzen ziren hila-bete horretan eta etxez etxe abesti batekin eskatzen zuten. Puska ederrak jasotzen zituztenean bazeuzkaten koplak batzuk prestaturik eskertzeko, baina puskarik ez zegoenean –oso kasu gutxi, baino gertatzen zen noizbehinkan– bertso irainkorrek ere bazituzten: *Utzan utzan isilik/horrek ez tin dirurik/badieraman bolsa zahar bat/zorri zuriz beterik/akio ta makio/ lepezurrea hauts baleki/ni barber mediku egiñartio/sendatu expalekio*. Eman dezake halako madarikazioak ez duela indar handirik, eta ni ziur naiz erderaren eraginez, erderaz madarikatzen ikasi dugulako gertatzen dela hori; hizkuntza bakoitzak bere funtzioak betetzeko bere bideak ditu, eta euskarak ere bai –gogoan daukat *ojalatero* hitza hau esatean–. Bada, Iruñerriko dantza talde bat Arraiotzera bere ikerketak egitera joan zenean, galdetu zieten artean bazen emakume bat bertso hauek esan nahi ez zituena oso gogorak iduritzen zitzaizkiolako. Eta Aita Donostiak bere artikulu batetan, «Erregiñetan o las fiestas de las mayas», EA, 1916, 241-252, honela diosku.

He podido saber la causa de que en un pueblo próximo desapareciera, hace unos cuarenta años la fiesta de las mayas. Débese a las importunas peticiones y, quizá, a la saetilla que las mayas dirigen a los que no dejan nada en su platillo.

Formula kristauek nahiko multzo handia osatzen dute. Arruntenak oheratu aurretik esaten dira, eta bi talde ezberdinetan bereiz daitezke: alde batetik, etsai edo gaitz guzien aurka babesa eskatzen dutenak: *Aingeru guardiako maitia guarda nezazu eta behira etsai eskarmentu horen errekontru gaisto guzietatik*. Halabiz., *Aingeru hunak sukaldea, jinkua eta Anderdena maria, zahute gurekin oheat.*, *Aita beira zazu gure etxia*, *Semia beira zazu gure ganbara*, *Izpiritu Saindia beira zazu gure arima eta gorputza.*, *Andere Santana Birjinaren ama, banoa ohe hontara lo egitera gorputzaren errepasautzera, gaur jiten bada ene hil orena, aingeru San Gabriel igorrazu ene arimaren guardatzera, Jesus dut aita, Birjina ama, aingeruek izeba, apostoluek oseba, ezkilek johute nundian, olle-*

rrek beren ordian, jinkua eta Anderdena Maria maitia ene arima zien gomendian eta zien loria saindian, Ave Maria xuria bost penitentzia, lurrak dakar ogia, xotxak dakar gorria, lokaria mokaria, parabisuko itzarria, parabisuan zenbaitate, hetatik hobenetaik sar nindaik, urxo xuria bidian baratu, zer dakarrak hor? olio ta krisma, hauri batea nezak, ehezaket batea, zeren ez, haren ez, zeruetako jainko jauna diok erromako zubi puntan urrez urrezaturik zilarrez zilarrezaturik elorri zuriz koronaturik argi xuriz pintaturik, hori gauian edo egunian hiruetan erraiten duenak ez duke ariman bekatuik, suyan denian suya erre ez tio, urian denian urak ito ez tio, bidean doanian gaitzak arrapa ez tio, azken juizioko egunian ere salba nio, Ave maria xuriya, xuriya eta ederra, anpara nazazu zeru kaskaletan, tribunal kakaretan, Jesukristo gure jaunak meza berria eman zubenien han zeuden San Juan eta San Pedro anaiatik beti itaniko fest bihar komunika, hau ostiraletan hiru aldiz esaten duenak ez duela izango bekatuik. Bekatue utzi ta prugatoriotik animak ateratzen. Dakinak eztakinai erakusteko aurriz bi ikasten ahal eta ikas eztenik izain duela azken juizioko egunin seiñalia, Banoa ilunpe hontara eztakit noiz artio, gaur gure azken orena heldua balin bada zure esku saindietan jar bedi gure arima, Banoa loaren hartzera Jesus, zure izenean, gau eta egun begira nazazu ene etsaien artean, jauna zure odol dibinoaz erosi nauzu munduan, arren errezibi nazazu hil eta ondoan zeruan, Etxekoak ohea eta aingeruak sukaldea, jinkoa barnea, deabrua kanpoa, Eztatzen niz oheat leku ilun bateat, jauna ni hemendik jeiki gabe izaiten bada ene azken orena, izan bedi ene arima zure esku sainduetan errezibitia, Eztatzen niz jinkoakin, jeikitzen ama birginakin, Jesus dut bihiotzean, aingeruak sahietsean, gaiztoak aparta zaizkit ez nazaziela ataka loan ez amestean, Jesusekin etzan, Jesusekin jeiki, jeinkua eta Anderdena Maria ohian etzazkizkit, hiru aingeru bat ohe burukitan eta biga zangotan, gaur hiltzen bagira, gure arima zure esku sainduetan, Jesus etzitean, Jesus xeikitean, Jesus bara zakista bihotzean, Jesus dizut aita, Birjina dizut ama, apostoloa osaba, San Migel dizut guardia, orain ama Birginaren alabantzan ave maria edo Parabisuko hiltzena, ostia konsagratzalia, benedikazazu aldaria, benedikazazu ofia, apartadi satan gaistua, jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, jinkua Anderdena Maria zahute ziek enekin. Hauek denez gainera, oso arruntak eta guztiz ezagunak, bada formula bat Juan Garmendiak jasoa erabat bitxia eta aipatzea merezi duena: Aitzkorri, Aralar, trintxera batallon, remisionem peccatorum nostrum, amen. Gaizto guztiak sar daitezela zeruan. Bi mendi hauek erlaziorren bat izan dukete Mari jinkosarekin?

Bestaldetik, amets gaiztoak ez izateko otoitzak eta formulak badira santu ezberdinei zuzenduak –Karmen, Kodesko birjina, Ines, Adres–: *Ama birgina Karmes, ama birgina Kodes, iten baut amets izan deila ones, Ama birgina Kodes nik eiten dot amets, izan daila ones, Amandre Santa Ines bart egin dut amets, berriz egin eztezadan, ez gaitzez ta ez onez, Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, eztakit onez ala gaitzez, onez egin badet, betor nere bidez, gaitzez egin badet bijoa bere bidez edo San Andres barda ein dut amets zurez eta neurez, jinkoa ta Andredena Maria har nezazie zien hunez, amen.* Multzo honen beste aldaira bat inguma aldentzeko formulak lirarteke: *Etsaia apartakit, gurutziaaren indarrez, amen. Saluk, Sainmark, San Matio, San Juan, Santa Maria apartakit, Gauargi, hi aldiz jin akitala egunargi, Inguma enauk hire beldur, jinkoa eta Andre Maria hartzen tiat lagun, zeruan izar, lurrean belar, kostan hare, hek guziak kondatu arte, ehadiela nereganat ager, Ingumes erromes, ez niok hire beldurrez, Jesus diat aita, ama birgina ama, zeruko saindu eta aingeru guziak guarda, Mahoma enuk hire beldur, etzaten nuk jinkuaikin, jeikitzen*

anderdena Mariaikin, aingeru ona sahetsian, Jesus ene bihotzian, janian, edanian, loan, ametsian, Mahuma gaur enuk hire beldur, loan ez ihatzarrian jinkua diau aita anderdena Maria ama, Jandonahani gazaita, Jandone Petri kusi, horiek denak ditiagu askazi loiten ahal diau ausarki, Mahuma hi e hiz ene laguna, jinkua eta anderdena Maria dira ene lagunak edo Saluk Sanmark Sanmateo, San Juan Santa Maria, apartadi ingumerie.

Hildako, arima, hilerri edo herioarekin harreman dutenik ere badira: *Agur hilak gure aitzinekoak, ziek gu bezala izan zireztenak, gu ziek bezala izanen girenak, lo hun bat eman dautziela jainkoan, Aitarekin, semearekin, ispiritu saindiarekin, ohatzen lau adarrekin, Jinkuak daiziela egun hun, hilak eta biziak, hemen zizten guziak, ziek gu bezala izanak, guk ziek bezala beharrak edo Parte onekoa bazara, zer gura dozun esaizu, parte txarrekoa bazara, zoaz nigandik zazpi estatuan. Eta madarikazioak agertu badira, baita bedeinkapenak ere: Abelek gorde dagizala, Aingeruak dantza ditezela gure sukaldean edo Magdalenak gorde zagizala.*

Azkenik, badira zenbait formula aurreko taldetan sar ez daitezkeenak: *Erramu egunez jauntzi berri bat estrenatzen delarik, deabruari begi bat kentzen zako, Erramu larunbata eta Lazaro ostiralez barutzen dena salbatuko da, Eskuarea hortzez gora dagoenean, Andra Maria negarrez egoten da edo Gauza galdua edireiteko, har San Antonio ararteko.*

Formula taumaturgikoak

Formula taumaturgikoak bi motatakoak izan daitezke bereiziki; zeharkako formulak deituko nituzkenak eta formula zuzenak alegia. Lehendabizikoak, jakinduri herrikoia liriteke, herriak sendatzeko bideak formulatan mantentzen ditu –hauxe bai dela erregela mnemotekniko bat–. Lehendabizikoekin esku-liburu eder bat egin daiteke mota guzietako eritasunak sendatzeko: hortzetako minak: *Agineko minik inoiz ez izateko goatzetik jeiki ta pertz bete ur hartu ta han sartu anak, Agineko minik inoiz ez izateko, goizean belarri atzeak goitik bera ondo igortzi behar dira eta Sakelean baratxuria hogeitau orduz iduki behar da agineko mina kentzeko;* begiko mina: *Umeari begiak osatuteko ona da barautxua edo Begiko mina kentzeko bortako giltza bederatzi aldiz begian igaraiten duzu. Begia bihotzari jarraitzen ziozu;* garitzak: *Garitzak sendatzeko bare bat osatu behar da edo Garitzak aingeru bedarrekin batera ta bestera igortziezkero kentzen dira;* katarro eta pulmonia: *Katarroa gauza beroakaz kentzen da, Pulmonia kentzeko larra bedarrakaz purgau ta gero izerditu behar da edo Pulmonia kentzeko mugita ur egosia da guztiz ona;* naparreria: *Naparreriak osatuteko beroa behar dau;* ortzikara: *Ortzikara ausanakaz igurdi ta joaten da;* sabeleko mina: *Sabeleko minak kentzeko erpuru biakaz sabela igurdi ta igurdi egun behar dako, Sabeleko mina kentzeko eukazanari bere garnua edaten emoten dakon edo Sabeleko mina kentzeko ume baten txiza edaten emon bekio;* zuldarra: *Txiza edanda kentzen da zuldarra edo Zuldarrak San Juan bedarrez eginiko enplastua behar dau;* zoldua: *Zoldua auspean kipula ario piska bategaz erre ta kentzen da;* azkordina: *Gaztainak egositako ura ona da azkordinak osatuteko;* edo gaitza besterik gabe: *Uiaz kentzen da ezkabia.*

Destinatzaileak ez dira normalean espezifikatzen, baina behin edo behin bai agertzen dela, animaliak: *Abelgorriak gatxak jo eztagizan aker bat kortan eukitea ona da,* edo

umeak: *Haurren basasuiaren sendatzeko ona duzu barurtuia*. Formula gehienak modu zientifiko-magiko batez emanda badatoz –bai izadiaren elementuak erabiliz bai errito bitxiak eginez–, badira ere kutsu kristaua daukatenak. Hauetan zein santuari errezatu behar zaion esaten da. Aipatzekoa da zenbait farmuletan gaitz ezberdinetako San Gregorio erabiltzen dela. Hau erlazonaturik dago inolako zalantzarik gabe santu honen urarekin –Sorladako ohitura hain zuzen ere, baina santuz aldatu ezker, bai Obanos edo Gaunakoa izan daiteke; honetaz ikus daiteke Zintzarriren *Euskadi insólita* lantxoan agertzen den «Beber en craneo» artikuluxka (Donostia, 1980)–.

Bigarrenak ere usu gertatzen dira, eta ez dira aurrekoak bezalaxe esku liburu gisa erabil daitezkeen esaerak, baizik eta konjuroak berak direla eritasunak sendatzeko. Erabilera ere nahiko zabala da: legena: *Aitaren, semearen, espiritu santuaren izenean, amen*; hagianetako mina: *Ama birgiña, eutsi hagin zarra ta ekatzu barria, Jaungoikoa, horra nere hagin zaharra eta ekar bezait berria, Jinko jauna, orizu hagin zaharra ta emaguzu berria, Maria Teilatuko gonagorria, eutsi hagin zaharra ta ekazu berria, Saguzaharra eutsi hagin zaharra ta ekazu hagin barri edo To xore zaharra edauk nore berria*; azkordina: *Azkordin dakar, basasua: Basasua itxasua ozanera, idukalen semearen semeorabana juantxekago*; garitzak: *Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi, Hau bat, hau bapez, hau bat, hau bapez, Ihia bat enorra bi, ihi honek kenduko dik enor hori, Oltzadarra edaten ene kalitza ehiartzen, Orate fratres fuera berrugates edo Zazpi sei bost lau hiru bi bato, zotina: Bat, bi, hiru, lau, bost, sei, zazpi, zortzi, bederatzi (hau esan behar da arnasa batean), Jesus, ama birgiña, ongi etorri txopina, bart etorri bazina, ongi afaldurik fain zina edo Xopina ponpina, bart torri izan bazina, biek etxinen ginen*; begiko zabarrak: *Begia barrura, zamarra kanpora, andra mari lagun*; belauneko mina: *Belaun hontatik pasa dedila bestera, hontatik joan dedila hemendik*; erpurukoa: *Zingira min zingira siñal, zingira nik sendatu, aitarekin, semearekin, izpiritu sainduarekin, nik urratu, Zingira zor, zingira sei, zingiri gurutzi, zingiri salama, etzaitut nik sendatzen, aitaren, semearen, ezpiritu santuaren benedeziua, senda zala, amen edo Zingiri sor, zingiri salomon, nik etzaitut sendatzen, aita eta semeak eta espiritu santuak gabe*; girgilak: *Boladak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, Gingilak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, sekulan gehiago sor eztadiela gingila biki bat, Girgilak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, girgilak dira zirt edo zart, Kirkila bat eta kirkila bi, kirkilak dira hamabi, hamabitik hamaikara, hamaikatik hamarrera, hamarretik bederatzi, bederatzitik zortzi, zortzitik zazpi, zazpitik seira, seitik bostera, bostetik laura, lautik hirura, hirutik bira, bitik batera, batetik bapezera, Maizandre bat maizandre bi, maizandreak dira bederatzi, bederatzia zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauak hiru, hiruek bi, biak bat, bat bat ere ez, maizandrerik ez*; eta zainartatzea: *Sain tiretu, sain urratu, sana bere tokian sartu edo Zan tiratu zan urratu, zana bere lekuan sartu*.

Hauen artean ugariak dira erlijio kristauaren elementuak erabiltzen dituzten formulak. Halarik ere, ardura erabiltzen den erabide bat aipatzea merezi duena bere arkaismoarengatik, zenbakien erabilera da, batez ere garitzak eta girgilak sendatzeko. Modu arruntera zera da: goitik bera zenbatu garitzak desagertu arte, ikusi den bezala.

Formula magikoak

Usu aurki daitezken formula batzuk sortilegikoak dira, egoala lortzekoak, zorte ona zein txarra. Batzutan zer egin behar den, besteetan aztarnak irakurtzen jakiteko formulak ditugu. Badira egoala adierazten dutenak: *Arrastiko aiñarbak* esperantza ekartzen du, *goizekoak xagriña*, *eguerdikoak plazera* edo *Lau ostodun mielkara aurkitzen duena xoritsua izanen xu*, eta ezkabia iragartzen digutenak: *Jo harat eta jo hunat, denak igor deabruetarar* edo *Miarma baltzak ameraunetik urteten badau, zori txar bat dakar etxera*. Besteetan gure egoera ekonomikoa agerian geratzen da, bai ona: *Eskumuturrean kukusoak atxikitzen badu, dirua seguru* edo *Labana bat agoz gora badago loteria saria izango*, eta bai txarra: *Aizkora ahoz gora badago, bere jabea aurten hilen*. Berrien etorrera ere asma daiteke formulen bidez: *Aramu baltza lenengo ikusten dabena zori txarrak joko dau*, *Arkakusoa eskuan harrapatu ezkerro berriak laster etxera*, *Arratsaldeko lipuak berri ona ekartzen du*, *goizekoak berri txarra*, *Mitxirrika argi ondoan badabil, biharamonean berri onak*, *Txilibili txuriak barri onak*, *baltzak txarrak edo tximeleta baltza baldin bada, hileta iragartzen du*, *zuria baldin bada, berri onak dakarzki*. Heriotza ere igartzen da: *Aize haundia dabilenean, eskribauren bat hil da*, *Armiarma beltz haundiak etxean norbait hilen dela iragartzen du*, *Bi aldiz bateatua, bi aldiz hilen da*, *Oilarrak gabaz zazpi kukurruku etxean norbait hilko danean zantzu*, *Txakur bat gau ilun batez dausiz edo aiñuariz ari denean norbait uste eztugularik hilen da* edo *Zakurra gabaz uluka ari denean norbait laster hilen da*. Haserreak: *Atorra alderantziz jartzen bada, auzoan haserrea*, *Galtzak binperrez jantzi ezkerro xantza izanen du hartan* edo *Galtzerdiak iraultziz gainera jantzi ezkerro nonbait auzia*. Senargaia ea infidela den: *Dabantia korda laxatzen bada senargaia infidel da* edo *Moñoa askaketan danean beste batekin dabil gizona*. Edertasuna betiere kearekin lotuta dager: *Ederra izan nahi duena jar dadiela ekea den tokian*, *Ederrenari jiten zako kea* edo *Kea ederregana joaten da*. Mirailak ere zerbait magiko dira: *Gabaz ezta izpilura begira egon behar* edo *Izpilu ostean txerren dago*. Askotan kontuan hartzen da normalitatetik kanpo dagoena, esaterako gauzak alderantziz daudenean; hauxe jada haserrean kontuarekin ikusi egin da. Katuari hitz egiten zaio: *Etixerako zara ta etxerako izan zatez*, *Ez hiz aurten ezkonduko* (buztana zapaltzerakoan) edo *Zazpi urtez ez hiz ezkonduko* (kasu berean); eta erleekin formula asko sortzen dira –ez da ahantzi behar euskal gizartean erleek izan duten garrantzia, esaterako argizaria egin jabe hilberriarentzako–: *Diruz saldu nahiz erositako erleari ezkabia jiten zako*, *Erleak aurretik igarten dabe ekatxa noz datorren*, *Erleren bat kristalera datorrenean norbait hilan da*, *Erle bat lehiolat jiten denean eztuzu erho behar*, *Erle ebatsiak eztu eztirik ez umerik egiten*, *Erleak eztu lanik agirian egiten* edo *Erleak hiltzea pekatu handia da*. Beste formula bereziak badira erosterakoan dendariari diru justua ematen bazaio: *Aldi bateko bizia badaukazu*, *Aurten etzara hilko*, *Enoa aurten hilen*, *Eperra izan baledi*, *hiretako izanen huen* edo *Lastima dek hire begia lurrak jan beharra*. Bazkaltzerakoan ere, zenbait formula ezagunak badira, gaurko on egin moldekoak: *Gure aitaita bolan dabil*, *Janak on dagizula*, *edanak gaitzik ez*, *gorputzak osasuna*, *animak kalterik ez*, *Janak on dagizula*, *edanak kalterik ez*, *Frantzisko gureak ekarrita*, *okolluan ahuntzik ez*, *Jainkoak estreña on daigula*, *Jinkoa gauza berri*, *eman azaguzu pake ta osagarri*, *Jinkoa zure izenean*, *Ni bezala balego munduko gaizkienean*, *On dagizula*, *Zeure izenean ta neure gizenean*, *Zuen osasunerako ta neure onerako* eta *Zure osagarri ta ene zara-*

giari. Azkenik, baditugu ere zentzu oso argia ez duten zenbait formula: *Dominixteun, ehun oxtikun, Geu geran bezala, kontrako liburua ekarri degu, Inguruz inguru intxaur hostoa liburu, kartillaz Aitzkorri, al maiz de Zegama, al maiz de Zuzpurrutegi, amen* edo *Zehe bat sudur, motto makur, bizkar kunkur*.

Formula taumaturgikoetan kausi daitekeen zientziatasuna ez da oso handia, hasiera batetan pentsa zitekenaren aurka. Deitu ditugun formula zuzen guziak, kantilenak diren aldetik, zenbatze magikoak edo hitzen errenkada zentzugabekoak edo inbokazioak baino besterik ez dira. Zeharkako formuletan erabilitako medioak ere ez dira oso zientifikoak; badira erlijioa aurkezten digutenak erremedio bezala eta errezatzea dugu erabiderik onena gaitz guziak sendatzeko, eritsunak leuntzeko. Bakoitzean, zein santuari errezatu edo eskatu behar zaion eta zein gaixotasunarentzako ona den zehazten delarik.

Badira halaber elementu naturalak zein ekintza bitxiak erakusten dituzten formulak ere. Hona hemen laburpen xume bat: aginetako mina kentzeko urez garbitu behar dira hankak, edo belarri berezietz igurtzi, edo egun batez baratxuri bat poltsikoan eraman; zuldarra sendatzeko txiza edan behar da, edo San Juan belarrez enplastu bat egin, edo marraskilo bat zatitu; edo begiko mina leuntzeko giltza begietatik pasa behar da, edo barau txuaz baliatu.

Azterketa formala

Magikotasunaren atalean jada zenbakiez osaturiko formula taumaturgiko zuzenak ikusi egin dira, baina magikotasun horren lortzeko bakarrik ez ditugu erabide hauek; helburu estilistiko zein mnemoteknikoak ere badira. Enumerazioak garrantzitsuak ditugu otoitzetan batik bat. Batzutan, trinitate santaren elementuak erabiltzen dira formula berean, eta bestetan santuen zerrenda luzeak dira botatzen dena. Paralelismoak ere biziki erabilera zabala dauka formuletan. Normalena bi terminoen kontrajarpa dugu, dualismo baten barruan, ona eta txarraren artean; agian adibiderik nabarmenenak Donibaneke suen gainean jauzteko formulak genituzke nahiz beste formula magikoak ere egon; halarik ere dualismoa ez da soilik horrelako formula esoterikoetan aurkitzen, eta taumaturgiko zein kristauagoetan ere ardura agertzen zaigu.

Hitzen errepikapena ere oso arrunta hagitzen da, bai indar magikoa lortzearen, bai eritmo bat markatzeko helburu mnemoteknikoekin, bai asmo estilistikoengatik. Sarrean jadanik kantilena bat zer den definitzerakoan, argi geratzen da errepikapena edo leloaren garrantzia, eta haurren kantilenetan askoz nabariagoa den ezaugarri baten aitzinean baldin bagaude, ezin da esan atal honetako formuletan ez dagoela halakorik. *Sain tiretu sain urratu saina bere tokian sartu* edo *Zan tiratu zan urratu zana bere lekuan sartu* formuletan esaterako, *zan* edo *sain* hitzak formula osoaren ardatza bihurtzen da; inbokazioaren indar guztia ele honen gainean erortzen da, eta hau da hain zuzen ere hiru aldiz errepikatzen dena. Antzeko zerbait jazotzen da ikusi ditugun erpuruak sendatzeko dauden formulekin. Hauetan *zingira* edo *zingiri* hitzek formulak egituratzen dituzte, eta arreta gehiena beraietan datza, ondoko hitzak desitxuraketa baten barruan koka ditzakegularik nonbait: *zingira sor, zingira gei, zingira gurutzi, zingira salama*.

Besteetan, paralelismoa leixa-prén errekursoaren antzeko modu batez ager daiteke. Esaterako: *Ave Maria xuria, bost penitentzia; lurrak dakar ogia, xotxak dakar gorria. Lokarria, mokaria, parabisuko itzaria. Parabisuan zenbat ate? Hetaik hobenetaik sar nindaik. Urzo xuria bidian baratu: –Zer dakarrak hor? –Olio ta krisma. –Hauri, batea nezak. –Ehezaket batea. –Zeren ez? –Haren ez. Zeruetako jainko jauna diok Erromako zubi puntan urrez urrezaturik, zilarrez zilarrezaturik, elorri zuriz koronaturik, argi xuriz pintaturik. Hori gauian edo egunian hiruetan erraiten duenak ez duke ariman bekaturik, suyan denian suyak erre ez tio, urean denian urak ito ez tio, bidean doanian gaitzak harrapa ez tio, azken jui-zioko egunian ere salba nio edo oheratu aurretik goatzea bedeinkatzeko erabiltzen den Parabisuko hiltzena, ostia konsagratzalia, benedikahuzu aldaria, benedikazazu ofia; apartadi satan gaistua, jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, jinkua eta anderdena maria zahute ziek enekin.* Hauetan bai hitz batzuen errepikapena eta barneko errimarekin jolasten da.

Erritmoaren tratamendua ere, aurreko puntuaren barruan ikus daiteke inolako aferarik gabe. Erritmoa errepikapen bat den moduan, paralelismoaz esandako guzia berdin berdin berresan daiteke orain. Helburu estilistikoak egon daitezke horrelako teknikak erabiltzerakoan, baina halarik ere, ez dut uste erritmoaren tratamendua herri poetika baten barruan koka daitekenik. Aitzitik, errepikapenekin gertatzen den legez, helburu mnemoteknikoak lirareke batez ere errima eta musika erabileraren arrazoirik nagusienak. Magikotasunaren lorpena ere ez litzateke izanen asmo zuzena oraingo honetan. Nahiz eta beti ere asmo eta helburu guziak erabide eta errekurtsu guziekin nahasturik egon daitezkeen, egia da errekurtsu bakoitzaren erabilerak asmo ezberdin bat bultzatzen duela gehien, eta erritmoaren tratamenduak, helburu mnemoteknikoak ditu beste guzien gainetik.

Barneko erritmo bat duten formulak asko eta asko badira, ia gehienetan bada joera bat erritmo baten lortzeko. Baliabiderik arruntena barneko errimaren erabilpena dugu, eta batez ere errima oxitonoa. Erritmoa lortzeko beste erabide bat errima ez dagoenean, bi hemistikioez osatutako formulak ditugu. Hauek batik bat formula taumaturgiko zeharkakoak lirareke. Hauetan bada lehenengo zati bat baldintza adierazten duena, eta bigarren zati bat ondorioa erakusten duena.

3. HAURREN KANTILENAK

Sarrera: jokua

Jean Châteauren ustez, jokua dugu animalikeriatik gizatasunera garamatzen urrats ezinbestekoa; oharketa soiletik idurimena konplexurantz, edota instintotik moralitasunera eroan gaituena. Jokua garrantzi hau loturik dagerkigu gizakiaren haurtzaro luzearekin, animaliak ez daukan argitasun mentala atzematea baimentzen duena. Denboraldi honen barruan ere, hiru ezaugarri nagusiak ediren daitezke, haur jokua humusaren osagai aintzinak direnak: heldutasunarekiko grina, haur gizartea («haurrak haurlan»), eta pertsonalitate moralaren heziketa eta haziketa alegia.

Haur jokua ezaugarri garrantzitsu bat arintasuna genduke; garapena lasterra da, betiere haurraren hazkuntzarekin loturik. Honek hiru aro ezberdinez mintzatzeko ahal-

mena ematen digu. Lehenbizikoa hiru urterartekoarena dugu espreski; orain motrizitate ezaugarriarik nabarmena da, umeak inguratzen zaion mundua ezagutu nahi du, zein bere burua, eta bere lehenbiziko saioak hartzailatzat jo ditzakegu. Bigarren aroaren berezitasunik azpimarragarriena haur berarengan datza: jada ez du informazioa jasotzen besterik gabe; orain berri guzi hoiak interpretatzen ahalegintzen da; bere iragazki berezitik pasarazten ditu bereganatutako datu guztiak, mundua bere baitan berreraikitzeko asmoz bere fantasiaren laguntzaz; hau dena dela eta, ikurraren garrantzia ulertzen da, umeak sorturiko errealitate ezberdinaren iduri bezala. Azkenik, hirugarren etapa ailegatzen da gauzen objektibizazioarekin; erregela finkoak agertzen hasten dira, ahoz-kotasunean belaunaldiz belaunaldi irauten direlarik. Hemen hasiko litzateke bereziki, haurraren folklorea lehen aipatutako haurren gizartearen barruan.

Bestetik ere, neskek eta mutilek elkarrekin, eta neskek edo mutilek bakarrik egin dituzten jokuak ezberdindu behar dira; nesken jokuak askoz intelektualagoak izan ohi dira, mutilenak bortitzenak izan direlarik; eta, neskek mutilek baino haboro laketu omen dute kantak, esaldi bereziak, formulak, kantilenak, ... –haur folklorea bera– behar izan dituzten jokuekin.

Egun, haur jokuak krisi latz gogor baten barruan murgiltzen dira. Askok telebistari egotzi diote errua, beste zenbaitek leku ezari (ez da oroit behar gizarte hirikoi batetan bizi direla Euskal Herriko haur ia gehientsuenak), eta, azkenik, ikerlari sakonenek lan ohituren aldaketari esker azaltzen dute gakoa (berriro ere, kultura herriko eta kalekoia- ren arteko lehia, azken finean, lan ohiturak aldatu dituen iraultza industrialak berak eragindako ondorioa). Honekin batera, prestakuntzaren garrantzia handitu da, eta eskola orohartzaille bihurtu zaigu; umeek jada ez dute astirik jolasteko (klaseak bukatu eta gero korrika eta presaka abiatzen dira ingelesaren ikastera, judoan aritzera, edo sinpleki, beren etxera ikastera hamabi urterekin!). Eta hau nahikoa ez bailitz, gure Euskal Herrian beste arazo handi baten aurrean gaude: euskararen egoera. Haurrak ez dute, egiten dutenean, euskaraz jolasten; honekin ahoz-kotasunean behar den transmisioaren etena agitzen da.

Jokuen osagai garrantzitsu bat hitzak dira. Egia esa, sortzen garenetik hitzekin jostatzen dugu –zer dira bestenez amak kantatzen dizkigun haur– kanta guziak jokuak baino? –Honetaz oso ele interesgarriak dakarzkigu Bravo Villasante ikerlari espainolak; zuzenean eta itzuli barik hartuko ditut zenbait pasarte:

[...] Los juegos de los niños son muy variados y van acompañados del folklore infantil riquísimo; es decir, de palabras rimadas que se profieren al tiempo que se juega. [...] El juego sin toda esta retahila folklórica, sería impensable. Porque el folklore, en este caso, tiene algo de conjuro propiciatorio. Como en casi todos los juegos, del mismo modo que los cuentos populares, el folklore infantil se vale de fórmulas finales. [...] se podrían citar muchos ejemplos de folklore de las fórmulas de echar a suertes. A mí las que más me gustan son las fórmulas onomatopéyicas, absurdas, porque allí está todo el poder juguetón de la palabra. [...] Los juegos de corro son los que tienen una mayor relación con el folklore. Todos los corros, todas las ruedas van acompañadas de una canción. Por lo tanto, es juego, folklore y música. En otras manifestaciones del juego basta con el sonsonete. Muy conocida por ser la más común y sencilla es la canción

del corro de la patata. [...] El folklore, ya hemos dicho, era oral, y así ha llegado hasta nosotros, como la mayor parte de los cuentos populares. El folklore en su relación con el juego es un elemento didáctico de primera categoría. El niño se divierte y aprende. [...] Los trabalenguas como juego mejoran y perfeccionan la dicción. Puede decirse que no tiene problemas, cuando un niño puede decir de corrido. [...] El juego de las adivinanzas viene de antiguo. [...] Todos los juegos infantiles o casi todos, van acompañados del folklore, así como los primeros movimientos de los niños. [...] El juego y el folklore han ido siempre unidos en armonioso y acordado movimiento. Me alegro mucho que el folklore pueda ser considerado como un juguete maravilloso y necesario...

Guk ezagutu izan ditugun jokuak, eta Euskal Herriko ingurunean zehazki, gureak izan bailiran jo ditzakegu, kontutan hartu gabe, antropologia beraren beste zenbait alderdietan bezalaxe, eta folklorea kasurik nabarmenena, maila bera batetan aztertu behar direla afera guzi hauek, Europako kulturaren barnean bederen. Ezagunak dira joku batzuen agerraldiak kontinente osoan –hala nola, tortoloxoak, kanikak, ...– bainan aipagarriena gerta daitekeena erderaz *cuna* deiturikoa da. Joku hau aintzinaka gizarte ehiztari ia gehienetan agertzen da, iduri sinboliko ezberdinak erakutsiz, eta mantendu egin da gure gizarte industrialeraino ailegatuz.

Arkaismo honekin batera, tabu ideia kausi daiteke: beti zenbait gauza galerazita egon dira, esaterako zuhaitzetara igo Doniane egunean, beste sexuaren jokuetara ibili, edo, besterik gabe, suarekin jolastu. Hau dena erraz azal daiteke erlijioak izan duen eragina kontutan hartu ezker. Horretarako arront egokiak deritzazkit, lehenago aipatutako Carmen Villasanteren pasarte hauek:

En los orígenes de la literatura infantil se observaba una fuerte influencia pedagógica moralizadora y religiosa. Los primeros libros que leyeron los niños fueron cánticos y catecismos, que contenían el abecedario, los diez mandamientos, los himnos, el credo, el *regina*, el *pater noster*, y el *ave Maria*. [...] Las primeras palabras del niño cristiano, eran las oraciones: oraciones al levantarse y al acostarse, que han pasado a enriquecer el variado folklore infantil. Eran oraciones rimadas, sencillas, elementales, que todos conocemos. [...] En este riquísimo folklore infantil, las fórmulas propiciatorias muchas veces son de carácter religioso. [...] Hasta en las canciones de corro hay algunas que hacen referencias a las vidas de santas. [...] Por lo tanto, hasta en el folklore infantil hay una rica veta religiosa que impregna la vida del niño cristiano.

Halaz ere, ezin da erlijiozko zentzu guzti hau kristau zeran utzi besterik gabe, eta gorago aipatu den arkaismoarekin batera, aintzinako sineskeria eta ohituren hatzak ediren daitezke nonnahi ume kanten barruan. Benetako arrazoi batetan oinarriturik ate dagoenentz zalantzarekin, delako garai zehatz batzutan umeek berreskuratzen dute ahantzirik zeuzkaten zenbait joku. Halako periodizitatea, gauzak behar dituzten jokuekin jazo da batik bat –kanikak, xiba, ...– eta gehienetan ere bortiztasuna edo indarra berezitasun bezala erakusten dutenekin –kiroltzat jo ditzakegunak hain zuzen ere–. Halako jokuen agerraldiak azaltzeko erabil daitekeen erizpide bat udako jokuak eta neguko jokuak daudela esatea da. Halako banaketa ez litzakete batere arbitrarioa izanen gaine-

ra, eta erabat loturik doake formula magiko eta metereologikoen ataletan agertzen diren egutegi zaharra eta denbora banatzeko aintzinean zeuden siniskeriekin.

Hau esanda, zilegia daiteke etorkiz mintzatzea, edo behintzat, proposatu den iturriren batez haurren jokuetan erabiltzen diren kanta eta esaldiei buruz. Nonbait esan da haurren kantak helduek asmatutakoak direla berarentzako, beren entretenigarri noizbait sortuak, eta geroxeago, helduek baztertu dituztenean, umeek berentzako hartu dituzte berriro, haiek dakiten moduan, eta gaur arte mantenduz haien solasgarri lehenagokoan helduentzat ziren legez. Horregatik agian, ume jokuen mundu aberats hau helduen kulturaren ispilu bat da, eta gizarteak eta kulturak aitzina jotzen duten heinean aldatzen dira. Halaz ere haur jokuak badauka bere berea den zerbait, hau da, bere joera ludikoa, helduek beren arazoekin ahaztu duten zerbait.

Jokuari buruzko gogoeta guzti hauek mamitu ostean, pasa gaitezen lan honen helburu mugatuetara. Ondo geratu den bezalaxe, haur jokuen osagai garrantzitsu bat diren hitz guzi horiek atal honen *corpus* berezia ditugu. Bilketa lana ez da hasiera batetan gustatuko litzaidakeen moduan batere erraza izan. Bildumarik handiena egin duena Azkue bera daukagu bere *Euskal erriaren Jakintza* liburuan, baina lekeitiarrak jasotzen zituenak ez ziren ume kantak baino, eta horrela kantilenak berez ez dira agertzen. Apika Vinson ikerlaria izan zen hobekien erakutsi zuen kantilenaren kontzeptua, baina berak eskaini zituen adibideak benetan urriak ziren. Geroxeago Lekuona jauna datorkigu bere haur kantei buruzko zenbait lantxoekin, benetan interesgarriak direnak, baina ikerketa sistematiko baten eza nabaria erakusten dutenak.

Euskal literaturaren kritika eta ikerketa historikoen sorrera kontutan hartuz gero, ez da harritzeko beste biltzaile garrantzizkoa ez edireitea, ondoko herrietan XVI mendetik jada halakorik dagoela. Ekarriko ditut, bitxeri gisa eta inolako beste asmorik gabe, bitan jada aipatu dudan Carmen Bravo Villasanteren pasarte txiki bat, Gaztelan ondu zen lehenengo lanari buruzkoak:

Documento de valor incalculable para la literatura de los siglos XVI y XVII y, en general, para el conocimiento del niño en tiempos pasados, es el libro de Rodrigo Caro (1537-1647) titulado *Días geniales o lúdicos*. Rodrigo Caro estudia los diferentes juegos de los niños y su origen, que él cree hallar en todos los juegos romanos y griegos. El libro es interesantísimo y sus deducciones realmente acertadas y asombrosas. Allí vemos de donde provienen los cantares de los muchachos y vemos nacer las famosas y milenarias nanas (naenias) y la cantinela arrulladora de lala lala. Vemos también nacer las retahílas orales de que tanto abusan los niños, que hasta cierto punto podrían formar un capítulo especial de literatura infantil de anónimos autores en colaboración con los mismos niños, como la poesía tradicional que se transmite de boca en boca y va modificándose a lo largo del camino, dando lugar a distintas variantes, así las retahílas de los juegos infantiles llegan hasta nosotros en numerosas y raras versiones.

Beraz, eta besterik bage, hasiko naiz 246 joku, kanta edo kantilena hauek aztertzen. Euskal haurren kantagintza ikertu duen bakarretako bat, gorago esan dudan bezala,

Manuel Lekuona dugu. Honen ustez, hiru ziren ume kantak definitzen dituzten osagai funtsezkoenak: dantza, musika eta hitzak:

El niño no recita sus poemas, los canta, y al canto añade además, por lo menos un movimiento espontáneo del cuerpo. Así lo hace siempre, hasta en el aprendizaje del padre nuestro y la misma tabla de multiplicar. De ahí la definición que podemos dar: la canción infantil es el solaz por excelencia del niño, a base de palabras, melodía y gesto.

Halere, gure ikerlari handiak elementu garrantzitsu bat aipatu barik uzten du bere definizio honetan, hau da, zentzu magikoa, kantilena edo formula guzien osagai funtsezkoa. Bada *magikotasuna* dei dezakegun zera bat haurren formula guzti hauetan, berezi bereziak egiten dituen zerbait alegia. Bai aditzik gabeko morfologia bati esker, bai erritmo markatu bati, edota bai lexiko berezi bati, haurren kantilena hauek erakusten duten itxura misterioaren barruan koka ditzakegu. Eta misterio hau, azken finean, ez da morfologiak, erritmoak edo lexikoak sortu duten zerbait, baizik eta berezkotzat jo dezakegun zerbait, eta morfologia eta beste zera guzti horiek, magikotasun misteriotu horren ondorio zuzenak besterik gabe badira.

Arazo honetaz zera da On Manuel Lekuonak dioskuna:

La ideología del niño, como la del hombre primitivo, se mece en un ambiente completamente saturado de un modo de espíritu de magia y misterio. En todas sus manifestaciones y producciones concede una importancia extraña a ciertos elementos, como el número tres, etc.

Zenbakiak

Numeroak, betiere, zenbait kultura zaharretan garrantzi handia izan dute. Hau aisa ikus daiteke Biblia osoan zehar hiru, zazpi edota beste zenbakiekin. Zeltek ere bere zenbaki bereziak bazeuzkaten. Gai honetaz horrela dio Caitlín Matthews ikerlari-musikalariak:

En la numerología celta, el número tres era sagrado, así como su cuadrada, el nueve. Una de las características comunes del mundo celta es la importancia que se da a las triplicidades. Las diosas forman grupos de tres. Las Tríadas Galesas conservan las tradiciones por medio de grupos breves y mnemotécnicos de tres datos, a partir de los cuales un bardo podía presentar varios relatos complejos.

Hitz hauetan oso datu interesgarri bat kausitzen dugu, hots, mnemotekniarekin erlazionatzen dena. Zenbakiak izan daitezke, besterik gabe, gauzak oroitzeko teknika bat, eta hortik, konturatzeke, eta belaunaldiak pasa ahala, zentzu misteriotu bat hartuz, formula magializatzen da. Euskal formuletan, eta Lekuonaren ustez, zenbaki berezia *hamabia* da, eta hamairurik jada ez da agertzen. Gainera, oso normala ohi da bederatzitik zenbatzea. Erabideak arruntenak bai goitik behera, hau da, hamabitik batera, eta joan-etorri bidea, hau da, batetik hamabira eta hamabitik batera, izan dira. Halaz ere, hau nabarmenagoa jazotzen da formula taumaturgiko batekin, girgilak sendatzeko erabiltzen denarekin alegia, aurreko atalean agertzen den bezalaxe.

Ikus dezagun orain, formulek zer ezaugarriak erakusten dituzten eta Lekuonak esandakoarekin bat egiten dutenentz. Interesgarrienak *Baga-biga* motatakoak ditugu apika, hain ezagunak gertatzen direnak, ez bakarrik hurren artean, baizik eta helduen munduan ere, zenbait kantalarri esker beharbada.

Hauexek ditugu bildutako zenbait adibide: *Baga, biga, higa, laga, bega, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi; Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zahi, zohi, bele, harma, zixpa, tiro, punp; Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga, zahi, zohi, bele, arma, tiro, punp; Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, zapa, zotza, beatza, motza, errotari kaskar motza; Baga, biga, hiruga, lauga, bosa, sea, sapa, zoka, berakatzza, tronpa*. Halarik ere, eta beste aldaerekin, askoz kopuru zabalago bat osa daiteke. Gainera, eremu guztiz zabal da formula hauen eskenatoki, ia, Euskal Herri osoa delarik.

Lehendabiziko formula *–Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi–* argi eta garbi, eta beste kanpoko elementurik erakutsi gabe, batetik hamabira doazen zenbakien hurrenkerarekin sortua da:

bat	baga
bi (vida)	biga
hiru (hirur)	higa
lau (laur)	laga
bost (bortz)	boga
sei	sega
zazpi	zagi
zortzi	zogi
bederatzi	bela
hamar	arma
hamaika	zamuka
hamabi	zamabi

Beraz, formula hau bat letorke Lekuonak esandakoarekin hein handi batean, hamabi zenbakiari dagokionez behintzat. Halaz ere hurrenkera behetik gora doa, eta ez Lekuonak esaten zuen bezalaxe.

Beste formuletan, zenbatzea nahiko argi dugu, zazpi zenbakiraino bederen *–Baga, biga, higa, laga, boga, sega, ...; Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga, ...; Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, ...; Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, ...–*, baina zenbaki honetatik gauzak aldatzen doaz; batzutan erraz igar daiteke zein zenbaki dagoen azpian, baina besteetan desitxuratze oso handia suertatzen da, edo besterik gabe, zenbakia beste hitz batek ordezkatzeko du.

Lekuonarentzat, zenbait formuletan agertzen dena zera da: zortzi beleen ehiza prozesua erabat estilizaturik: *Poema descriptivo de una caza de cuervos en el que se deforman los nombre de los numerales hasta reducirlos a la categoría de una verdadera jerga*. Nik ez nerrake hau gezurra dela, baina arraro xamar deritzat umeen baitan halako ideiarik aurkitzea. Bestetik ere, agitzen diren aldaira guztietan ia ezinezkoa

da halako interpretaziorik gauzatzea. Esateko, formula batzutan bederatzi zenbakiari dagozkion aldairak *behatza* eta *berakatza* ditugu, bederatzitik ez hain urrun, nahiz esanahi propioa izan.

Badira beste formulak interesgarriak suerta dakizkigunak: *Hiru hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, batekin hogeitau, bule bat, begiak itsututa bule bat; Hiru ta hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat hogeitau, kixkili ta mixkili, hirurogei; Hiru ta hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat hogeitau, bostehun, sei milla, atxuketa billa, ku-ku.* Hiruretan, gehiketa prozesu baten aurrean geundeke: $3 + 3 = 6 + 3 = 9 + 10 = 19 + 1 = 20$. Gainera, 60 zenbakia daukagu, 500 eta 6.000. Beraz, zeltentzako sakratua omen zen *hiru* zenbakia bere anizkoitzak diren beste zenbakiekin batera.

Bestetan 5-6-7 seriea daukagu: *Sariak iraungi, bost liburu, sei aingeru, zazpi zilar kurutze, gero Santa Kurutze; 4-5: Xanki manki, manki buztanki, Josemari barabiri, lau anka ta bost belarri; bestela, lau zenbakia da Hiru aldiz errepikatzen dena: Bapio lau lau lau, xaguxarrak janik nau, zeruetako alkate, lepoa lodi, ta zankoa mehe, preso sartu nau; 5-4-2 zenbakien errenkada: Arrelando lando, marikita buskando, zinko konpañia, hemen gatoz lau, kanpae joten bi, emaizu limosnia, jangoikuagatik.* Ez da ziurra zenbaki hauek esanahi magiko berezirik dutenik, *lau* eta *bost* zenbakien agerraldiak hain ugariak izanik ere. Bestaldetik, bai kontutan hartzekoa dela errima lortzeko zein zenbakia hartzen den, eta horrela misterioa bila daiteke nahi bada, baina zentzu magikoa funts gabekoa litzateke. Esateko aipatutako *lau* eta *nau; hamalau* eta *nau; lau* eta *hau; edo lau* eta *dau*.

Dena den, egia da orain aipatu ditudan formuletan sarrera bereziak daudela zenbakiez osaturik: *Bat, bi, hirur, lau, hamar, hamalau, aitak saldu nau, amak erosi nau, Bilboko alkate zarrak preso sartu nau; Bat, bi, hiru, lau, sagu zaharrak jango al hau; Bat eta bi, hiru eta lau, Txominek andrea falta dau, horma zuloan topatu dau, zirrike zirrike atera dau, lizibe ontzian beratu dau, laba gainean ziketu dau, elizara doala elizara doala, kakarralduak bildurtu dau; baina hala ere nik ez nuke esango magikotasun berezirik dagoenik prozedura hauetan.*

Beste prozedura arrunt bat hauxe dugu: *Bat txardina, bi txardina, gorekema bazkua xina, urzo txuriak elizara, urzo beltzak eburneara, xera xera xera, la cuaresma fuera, entre la carnal, sale el abadexal; Bonbolon bat eta bonbolon bi sailekoak.* Hau da, bat eta bi, eta erabide honetan bai atxeki daitekeela hatz magikoren bat. Beraz, hau dena ikusita, zera esan daiteke zenbakien erabilerari buruz euskal haurren kantilenetan: magikotasun berezi bat bada zenbatze hurrenkera desitxuratze horietan, *Bagabiga* deitu horietan, baina ez dago arrazoi nahiko honetaz kanpo beste zenbakiren batetan magikotasun hori dagoela esateko.

Akordioa: eliminatzeko errondak

Joku bakoitza hautatze modu batekin lotuta agertzen da. Oso normala izan da Euskal Herria osoan *anketara egitea* –esaterako futboleko aritzerakoan–, baina oso normalak izan dira formulen bidez egindakoak ere.

Haur formula hauek umeei gauzak demokratikoki egiten erakusten diete, eritzi asko direnean, gauzak arbitraiez egiten erakusten die, suertearen arbitraiez. Suertea kantak erabakitzen du, eta umeak errespetatzen du suerte hau, paktu edo akordio bat bailitzan. Beraz, kanta erabakitzen duen neurrian, arbitroa da, eta umeak errespetatzen du. Eta umeak errespetatzen du kantilena erabat magikoa delako, eta hauts ezin daitekeen zerbait delako. Kantilenaren indarra eta boterea bere itxura misteriosuan datza, eta hauxe lortzeko, desitxuraketa behar da, Lekuonak deitu estilazioa.

Formula hauek orden logiko gabeko hitz eta esaldiak dira gehienetan, eta denen erdian jartzen zen mutiko edo neskato batek esaten zituen. Hitz edo silaba bakoitzeko hatzamarrak mutiko edo neskato bat seinalatzen zuen ordena jarraituz. Formularen azkenengo hitza tokatzen zitzaiona jokorako izendatu edo baztertu egiten zen.

Normalean, horrelako formulak egokiak dira *ezkutaketan* motatako jokuetan nor geratuko den jakiteko. Hauxe litzateke joku baten aurrean egiten den beste joku berezi bat. Vinsonek *fórmulas de eliminación* deitura erabiltzen du, baina, agian, Duny-Pétréren lantxoak da hobekien azaltzen duena: *Akerra burdu burdu, errapean lollo, adarretan osto, pin pan larrera, Ardoila mardoila, kinkuran kin, portera ziria, portera min, xera, mera, kirun karun plet, Aria maria, kinkonkin, portan zela, portan min, arraxinalet, marraxinalet, segeren megeren, kirun karun plet, Arrijola brijola, etxala kamala, bikto biktoria, bringun brangun, plixt, Atxa mitxa zilarra, joan joan oilarra, ardi beltza bilara, o pitxon, biribilton, txin txan txon, Benedise bra, Karlos de libra, txutxupeta txutxupeta, bustamanteba, kalodemibra, Dona dona katona, kide lurden manzana, tuturupe tuturupe, otxoinuebe San Andres, Dona dona katona, luki murdi manzana, pio pien gaña, lore loren gaña, asteriko, zinko, riko riko, kuarto, barrentxe, berritxo, borrotx, fuera, Dona dona katona, sutondoan aitona, lepotik behera kuttuna, irten kanpora neska edo mutil ttuntuna; Don don beledon, beledongo eliza, zazpi gizon dantzan, bi mozkor, bi mozkor, nahi duena, nahi duena, kan po ra, Don don don, bera bera baña, kuarto rios ke ai en Frantzia, arre matxube, arre mandube, don don don, ke se salga usted, Don don don, irten sakati, fuera, Don don kandel, barriola barriola, plixt, Don don kikelabon, saltsa buka, esla buka, buka madre, saltsa bon, likan likan tortolikan, bran brutx, Ferrela merrela, goporra mokorra, xikitun xakatun, fuera, Gaztaina gora behera, txikiti txakutu fuera, Harla maria, kin kuan kin, portan zela, portan min, arritxinalet, segere, megere, kirun, karun, pek, Harriola marriola, orratxa zorrotza, xixta gaitza, hari txarra, tira bira, zirrin zarran, eta zart, Kañi kañibeta, zillarra papillonetan, zillararebon, harriketa, miñoneta, enterrabona, ponalapon, erregerengana, txirimiriharka, txikit edo ponp, Ruxe muxe, errote kabe, lore biene, kox, Therrela, merrela, kin kuan kin, portan zela, portan zela, portan min, karru, siñu, miñu, let, Txibirikun, txibirikan, txibirikuri, kuri, fa, txibirikuri, kuri, fuera, salba fuera, Txintxina mintxina, suara barbara txikitiena, gaztaña gora, gaztaña bera, txukulu txakulu fuera, Txirristi mirristi, gerrena, plata, olio zopa, kiri salda, urrup edo klik, Unin dalin, danbolin, eper zatuko balendrin, erradura borraradura, klix, klaux, fuera, Xedera medera, gohora behera, harat hunat, zoko moko, paso, bota, punpa, jo.*

Formula metereologikoak

Haurren siniskerien barnean ere zenbait animaliek beren lekua izan dute. Oso arruntak gerta dakizkiguke marraskiloekin egindako jokuak, baina Euskal Herri osoan zabalduenak kattalin gorriekin egindakoak dira niholako zalantzarik gabe. Normalean zomorro hauekin egiten dena zera da: eskuan hartzen ziren eta formula esaten zitzaizen, orduan putz egin eta gero hegalez alde egiten bazuten, eguraldi ona egingo zuen, aitzitik, lurrera erortzen baziren, orduan euria ekarriko zuen: *Andere kota gorri, bihar ekhi ala euri? Ekhi balin bada, hegalta hadi, euri balin bada, zaparta hadi; Kattalin gorri, bihar gure atarian iduzki iduzki; Kattalin gorri: egun iguzki, bihar euri; Kattalin gorri, gorri, gorri! Fla, fla, fla!; Maria gona gorri, bihar eguzki etzi euri; Mari gorringo, zuri gorringo, eguraldi txarra egiten badezu, labe gorian sartuko, eguraldi ederra egiten badezu, kutxa ederrean gordeko; Matxingorringo matxingorringo, bihar euzki ala euri egingo?; Txipilota gona gorri, bihar eguzki ala euri?, eta bigarrenaz agindua eta baldintza-konjuroa –egun iguzki bihar euri; eguraldi txarra egiten badezu, labe gorian sartuko–.*

Carmen Bravo Villasantek kattalin gorriekin jokuak ere aipatzen dizkigu, baina ez asmo metereologikoekin: *Mariquita de Dios, cuéntame los dedos, y vete con Dios.*

Aho-korapiloak

Carmen Bravo Villasantek ongi zioen bezalaxe, ume batek segituan eta gelditu gabe ahokorapilo bat esateko gauza denean, ezin da esan arazoak dituenik. Eta hala dirudi. Ahokorapiloak, lehenengo begirada batetan, joku bat besterik ez du ematen, baina hobeki so egin ostean, bi alde bereziak ikus daitezke bere baitan. Alde batetik froga edo gauditu beharreko zailtasuna daukagu; honek eragiten dio haurrari. Bestaldetik, zentzu magikoa ere igar daiteke nonbait, agian zailtasun horrekin erlazonaturik. Zailtasun hau fonetikoa da funtsean, eta ahokorapiloek erakusten dituzten kontzeptuak ez dira orokorrean garrantzizkoak magikotasunaren aldetik, nahiz eta hain arruntak izan akerraren agerraldiak: *Aitaren kapa alkipean; Akerrak adarrak okerrak ditu; Alkipean kapa, kapa alkipean; Arre horra, aurrean arraioa; Aurten gure ortuan artoa berde eme da; Beleak berreagara zerbait daroa, badaroa, berea daroa, baba errean ahoan daroa; Eztot ikusi Akerreneko akerra bezain adarrak okerrak dituen aker aldar okerrik; Ikusi xut aker oker, adar makar okerrik, baia etxut ikusi Lakarreko aker oker adar makerra bezain ederrik; Iputz apezak napar istupez atorra, napar apezak iputx istupez atorra; Juanikotxu, akerra Matarrepeiko aker adar okerragorik eztot nik ikusi; Kanbon palanagak pagoz; Martin akerra makerrakoren aker adar okerra baino akerrik okerrik ez dut ikusi nik; Olagarroaren erro errean larra errean gora; Prailearen kapa, kapeleran bost bada garau; Solo barriko artoaren orriaren gorria.*

Txulubidak egiteko formulak

Agian ez dira anitz mota honetako dauden formulak, bainan hala ere egokia deritzat multzo apartekotzat jotzea beste hizkuntzetan ere duten isladapenarengatik: *Pipite, azken txulubite; Tinter lanter, inen daiat xirula, hail ekarrak adarra, legun eta xuxena, zertaz? leizar laida pollitaz, xirula mirula kantari, balinbahiz izerdi, krisk krask, atera*

hadi; Txulubitario konpletario, barberaren uzkara, dotorearen ezteia, kuku bi kuku bi, kuplapean sar hadi, ezin elkiz leher hadi ta zaparta hadi; Xirula mirula kantari, balinbahiriz izerdi, krisk krask atera hadi.

Umeek, lehengo gizartean behintzat, kale zein baserrian gainera, eurek egindako jostailuak bakarrik ezagutzen zituzten, eta horretarako baliagarria izan zitekeen edozein gauza erabiltzen zuten. Jostailua, gaur ezagutzen den moduan guztiz arraroa zen; gaur egun joku baterako balio duten jostailuak dira nagusi, lehenagokoan aldiz, jokua jostailuaren gaintik zegoen, eta nolana ere jokurako tresna bat besterik ez zen jostailua. Gutxi mekanizaturiko gizarte batetan, jostailuak egitea bera ere joku bihurtzen zen.

Doinu tresnek toki apartekoa merezi dute. Udaberrian ekiten zitzaion ekintza honi. Mota askotako instrumentuak izan dira umeek egin dituztenak. Muxika hezurrekin txistu antzeko zerbait egiten zen harri batekin ondo igurtzi ezker. Beste soinu tresna berezia Larraungo artzaiek egiten zuten, sunpriñu izenekoa, baina egiteko zailtasunarengatik seguraski, umeek bazterturik utzi izan dute. Zalantzarik gabe, umeek gehien egin duten soinu tresna txulubita izan da. Araban, Amezkoan, Larraunen, Zaraitzun, Urraulen, eta beste zenbait tokitan. Leku bakoitzean umeek formula berezi batzuetaz baliatzen ziren lizar edo txipu adarretatik azala aise kentzeko.

Carmen Bravo Villasantek ere formula hauetaz zerbait badakarkigu:

En la provincia de Santander, cuando los niños fabrican pitos y flautas de nogal, golpean con el mango de la navaja rítmicamente sobre el trozo de ramita y salmodian: Sal sal, pito sal, de la torre de nogal, suda suda, pata mula, tú sudar, yo chiflar.

Violant y Simorra Pirineoaren ikerlari handiak bere *El Pirineo español* lan gotorrean zenbait formula ere jasotzen ditu Catalunya aldean helburu berberarako: «Sana sana, xaramella, xaramella sana sana» edo «Saba saba pell de cabra, sabit sabit pell de cabrit, son son pell de bou, sabarás quan Deu volrá».

Izenetatik sorturiko formulak

Formula hauek ez dute zentzu magiko garbi bat erakusten, eta joku bat besterik ez dute ematen. Halaz ere, zentzu misteriotsu hori bila daiteke nolazbait, eta batez ere, oguzteko aukera egokia behar dutelako, hau da, ezin dira edonoiz esan, zeren, aldez aurretik, izen konkretu hori esan behar da, formula botatzeko. Formula hauek herrietako formulen antzekotzat jo ditzakegu, baina hauetan ez dago arrazoirik gauza bat edo beste esateko, errima eta jokua ezpada. Hauexek lirarteke izenen inguruan sortzen den haur jakintza bat: *Andres mandres, kolko bete tremes, harek janda gosez, soloak gora, soloak bera negarrez; Bartolome, burua lodi eta lepoa mehe; Domingo sekelan gorringo, moltsan kukuso; Gilen, bihar hilen, etxi ehortziren, etzidamu ahantziren; Jakes, koska bezain trukes, tresnak oro trebes; Manez, ipurditik minez, kaka ezin inez; Martin bonbil, errege ta sorgin, tipul eta gatza, Martin buru gatza; Miguel aintzin edo gibel, nun nahitik ustel, Pello totolo, beti lo, eskuan bilo, Petan kakoletan, sarrak sudurra kakan, ta han atxikak zapan, Petan tarrapatan, galtzak herrestan, kaleria burustan.*

Errepikapenak

Errepikapena kantilena definitzen duen ezaugarri garrantzitsu bat dugu, sarrera agertzen den legez. Haurren kantilenetan gainera errekurtsor literariorik erabiliena dela esatera ausartuko nintzateke. Mota askotako errepikapenak dira umeak erabiltzen dituenak bere jokuetan, eta beti ere magikotasun beharrezkoa lortzearren. Badira ere beste faktoreak errepikapena bultzatzen dutenak, esaterako umeak duen musikarekiko tratamendu berezia eta abar.

Kantilena askotan, hitz bat edo gehiago dira errepikatzen direnak besterik gabe. *Xufrin xufrinero, kattalin zartainero, aitzurren burua kontatu, amarrak ere laketu, ttur ttur, ttur ttur, ttur ttur, erraeran haurrak totoriko jartzen da* edo *Xufrin xufrinero, kattilu sartainero, aitzurrak diruak kontatu, hamarrak ere laketu, ia bada Maria gaixoa, aitzinez gibeleraino, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur* formuletan esaterako *ttur* hitz edo soinua sei aldiz eta jarraian errepikatzen da. Batzutan, errepikatzen den eleak esanahi berezia izan dezake: *Ailargina mexkondina kontan dela kontan* kantilenan adibidez *kontan dela kontan* formak mezu garbi bat erakusten du eta helburu faktitiboa litzateke. Besteetan, ez dago halako helbururik eta hitz magikoak lirerateke: *Intziri eta intziri, astoaren putza hiri, behiaren esnia niri, zirri mirri*.

Hala ere, normalena errepikapen paralelistikoa genuke. *Aita da ttunttun, ama da ttunttun, alaba hori ere ttunttun, guziak ttunttun izatekotan, senarra behar luke ttunttuna, Ardoila mardoila, kinkuran kin, portera ziria, portera min, xera mera, kirun karun plet, Baratzean aza, fera, fruto, zoaza. Baratzean porru, jan ondoren dolu. Baratzean perezilla, zaude isil, zaude isil, zaude isila, Don don, kikelabon, saltsa buka esla buka buka madre saltsa bon, likan torto likan, bran brutx, Eguen zuri, eguen baltz txakurra arrautza gainean datz, baltz baltztxoa maisuarentzat, zuri zuritxoak geuretzat, Esku maingu, esku maingu ematen duena zeruala, ematen eztena infernuala edo Txin txin txibirin, makilatxuek, txan txin txiribin ekarten.*

Beste aukera bat epanadiplosis izan daiteke. Esaterako: *Bilin bolon, bilin bolon, urak darama zorroa, zorroarekin astoa, Bonbolon bat eta bonbolon bi, bonbolon urerat erori, erori bazen, erori, orduan etzuzun egarri, Buhamek badakite trikun trakun egiten, trikun trakun egin eta oilaskoen ebasten, lupaireton lupaireton, lupair lupair lupaireton, edo Kukumiku naparra, zertan zertan kandela, kandela bi ta larrosa, piru piru pikote, jauna nundik zatozte, kalean gora kalean bera, buru beltxaden alkate.*

Haurren kantilenetan kausi daitekeen beste posibilitate bat hitz baten ohiartzuna da. Horrela milaka formula sor daitezke. Gainera hau magikotasunarekin erabat loturik dagerkigu. Normalean esanahi gabeko hitz bat izaten da erroa *-kukutxu, therrella, txintxina-* eta oso kasu gutxitan esanahi garbi bat dago: *Andres-mandres, Elurra-melurra* edo *Xirula-mirula*. Erro horretatik, desitxuratze baten ondorioz beste hitz ezberdina sortzen da, lehendabizikoaren ohiartzuna dena. Ia orotan, formularen sarrera dugu bikote hauek, hasiera markatzen duena, eta misteriotasunez bustitzen du formula osoa.

Erabide hau oso erabilia da eliminatzeko errondetan. Hauek, gorako esan den legez, paktu batzuk dira, umeez zintzoki errespetatzen dituztenak, eta formula hauek erabakitzen dutena ez da gainera txantxetako gauza haurrendako. Horregatik, hain formula itxiak eta zentzugabekoak dirudite, zentzugabekeria horren bidez lortzen saiatzen dena zera dugu: hautaketa ona, eta hortarako hitz magikoak, hitz sakratuak, hitz bereziak behar dira.

Bikote hauek gainera, musikaltasun nabaria erakusten dute, eta formularen zati garrantzitsu bat osatzen dute bukaerarekin batera. Eliminatzeko errondetan, azken hitzak ikaragarritzko garrantzia dauka, zeren hori bera baita neska edo mutila hautatzen duena. Horregatik, hasierako bikotea luze samar bada, eta musikaltasunez blai badago, azken hitz hau oso laburra, ozena eta garbia dugu: *plet, xek, pek, plixk, fuera, zart, ponp, let, klik* edo *jo*.

Errepikapena erritmoari erabat loturik dago, eta beraz, baita musika eta dantzari ere. Dantza, askotan gorputzaren ibilera xume bat besterik ez da. Haurrak beti bere kantuari gorputzaren mugimenduarekin laguntzen dio. Gainera, gorputzaren ibiltxo hori betiere neurtua egin ohi dute, hau da, erritmoarekin batera. Hau horrela da haurrak erritmoaren sen handi bat duelako.

Erritmoa bi motatakoa izan daiteke, bai erritmo askatua, eta bai erritmo lotua. Haurrak biak erabiltzen ditu bere jokuetan. Askatua melodia bat ez dagoenean agertzen da, esaterako kantilena luzexketan, eliminatzeko errondetan, otoitzetan...; eta lotua melodia bati atxekitzen zaionean, adibidez korroetako kantilenak eta beste joku bereziak beren kantekin.

Dantzari dagokionez, esan ere egin behar da modu askoz gauza daitekeela. Batzutan erritmoarekin batera sortzen den ibilera soil hori bera dantzatzat har daiteke. Besteetan, jokua bera dantza batek osatzen du, eta adibiderik garbienak korroak –*Ala kinkirriñera ala samurrera, Joxepa plaza berriko, bira hadi beste aldera*– eta sokekin egiten direnak –egun propioagoa litzateke gometaz mintzatzea– ditugu.

Musikarekin ere beste bi kontzeptu loturik daude. Alde batetik, magikotasuna hartzara agertzen zaigu: kantatzen dena sakratuagoa da erreztatzen dena baino; eta beste aldetik, teknika mnemoteknika bat izan daiteke –oroit bestenaz biderkatzeko taulak ikasteko kantatzen genituela–, nahiz eta zerbait berezkoa izan haurrengan eta ez erabili musika bere kantilena eta jokuak ikasteko teknika bat bezala konszienteki.

Estilizazioa

Sarreran jadanik ikusi ahal izan da zer zioen Manuel Lekuonak berak deituriko *poesía decorativa* delakoari buruz. Halako zerbait ere errepikatzen du haur kantez izkiriaturik dituen bere artikulu bat baino gehiagotan. Hona hemen pasarte batzuk laburki emanda:

De un modo completamente parecido, en una buena serie de cantos infantiles que todos hemos cantado de niños, el lenguaje es también estilizado. Estos cantares están vaciados en un modo de hablar intencionadamente deformado hasta el punto de

parecer, más bien que un lenguaje racional, un ingenioso juego de sílabas de puro entretenimiento, o una cantilena sin sentido y sin más apariencias que de un simple pretexto para cantar. Allí el dibujo se utiliza con tendencia de contenido significativo, algo puramente musical, una serie de sonidos vistosos, brillantes, combinados con novedad y artificio sorprendente.

Al reflexionar antaño sobre tales cantares, y notar la deformación en sus palabras, soñamos alguna vez en posibles ocultismos como de fórmulas mágicas. Hoy, mejor pensado el caso, creemos más bien hallarnos ante un fenómeno de estilización debido tan sólo a imperativos de estética. No aseguramos, con todo, que no se hayan aprovechado estos procedimientos de estilización, en algunos casos, para menesteres de ocultismo y ciertas disciplinas de arcano.

Debe decirse otro tanto de la posibilidad de que las deformaciones de palabras procedan de la no inteligencia infantil. Esto habrá podido ocurrir en algunos cantares –sabemos que ocurre con los castellanos que caen en boca de los niños euskaldunes, y con los euskéricos que caen en boca de los castellanos–; pero es ésta una posibilidad a descartar como inadecuada para explicar el fenómeno en toda su amplitud y como sujeto, por otra parte, a ciertas tendencias de interpretación acomodaticia que faltan radicalmente en nuestro caso.

Desitxuratze prozesua sor daiteke hitz baten desitxuraketarekin besterik gabe. Hauek helduek darabiltzaten hitzak berak lirateke, baina haurrek oguzterakoan aldatuta. Artikulazio organuak garatu gabe dauzkate oraindik; herskari ahoztunak zailegiak gertatzen dira haur txikiendako, eta horregatik ahozkabetzen dituzte: *bapo>papo*, *goxo>koxo*... Horrez gainera, palatalizazioa oso normala gertatzen da haiengan –*t>tt*, *n>ñ*, *l>ll*, *z>x*, *ts>tx*, *tz>tx*, ...– bi arrazoiengatik: goxoagoa denez askoz musikalagoa gertatzen da, eta bestaldelik diminutibo gisara erabiltzen dute. Beste modu bat desitxuraketa gauzatzeko silaba baten errepikapena da, seigarren formularen esaterako *ama>amuna*. Honen adibideak *baga biga* saileko formula guztiak lirateke edo, esaterako, *Montxu frioleri*, *fosfai sisoleri*, *semena ainoleri*, *montxu tribol*. Esan daiteke halako enxerpluetan ez dela hitz bat desitxuratzen dena, esaldi osoa baizik.

Hitz baten kenketaren bitartez ere has daiteke. Lekuonarentzako *xirristi-mirristi* saileko kantilenak atsalaskari baten deskribapena baino besterik ez dira, eta azaltzen du arazoa faltatzen diren hitz guztiak agertuko balira bukaerako esanahia goibelduta gera litekeela esanez. Nik ez dut uste horrenbestera izanen denik, eta errazago bide da morfologiaren bidez hauxe bera azaltzea, aditzen kenketa batean batez ere oinarritzen den erabide bat baita. Bihoa beraz gerorako azalpen hau.

Arkaismo baten erabilera: hau da Lekuonak berak aipatzen duen erabide bat, –...*probables pervivencias de un léxico prehistórico, en parte desaparecido del habla de los mayores, pero pertinazmente conservado en el de los niños*...– baina ni ez nago guziz ados bere planteamenduekin, zeren haurrei joku edo kantak edo kantilenak irakasten dizkietenak pertsona helduak ere baitira eta arkaismo hauek ez dira helduen mintzairan mantentzen. Beste aldetik, haurrak hagitz berritzaileak dira, eta ez dute inolako arazorik

berritasun bat onartzeko. Alde hortatik helduak dira askoz kontserbatzaileak umeak baino. Mantendu diren kantak eta jokuak oso zaharrak izan daitezke, eta zenbait kasutan historiak berak azal ditzake egoera konkretu batetan sortuak direla esanez, baina horrek ez du arkaismoak egon beharko direla derrigorrez esan nahi, eta froga bilduman beran datza.

Erderakaden erabilpena: hauxe bai dela benetan ikus daitekeen zerbait haurren kantilenetan, eta oraintxe aipatu den berritzailetasun horrekin zuzenean erlazonaturik. Erdarakaden erabilpena, ez da euskararen galeran oinarritu behar den gauza bat, eta erraz ikus daitekeen kantilena anitzetan, maileguak ez daude betiere ongi jasota. Arrazoirik garrantzitsuenak haurrak halako hitzak aukeratzeko bi dira batez ere: bata bixitasuna, arraroa dena baliozko behutzen da, eta primerako apaintzaile gertatzen zaio umeari; bestea magikotasuna, ezezaguna den unetik, misteriotsua iduri daiteke, eta harregatik magikoa, badirudi hitz horrek gauza sakratu baten balioa duela. Zenbait adibide: *zinko konpañia, etxa la kamala, beinte bonete, zapaton, tronpeta, manzana, sakati fuera, melon, galleta, treinta, la damasei, le popele popelu, kuloarroxa, tres sardinas y un kapon, labalentzia, aki española prantzia, pone pone asi, castillo, edo korneta.*

Onomatopeiaren erabilera: hauxe dugu estilizazioaren erabiderik garrantzitsuenetarikoa bat, garrantzitsuena ezpada, eta hau horrela da adierazten duen bizitasunarengatik. Haurrari izugarri gustatzen zaio onomatopeia eta bere kantilenetan asko erabiltzen du. Onomatopeiak bi motatakoak izan daitezke; badira zuzenak deitzen direnak –*kikirriki*–, eta zeharkakoak –hauke kontutan hartzen dute helduek nola hitzegiten dute animaliekin esaterako *aide aide* idia deitzeko–: *Akerra burdu burdu, errapean llolo, adarretan ostoa, pin pan larrera, Atsoa zirri zarra, errokan hasteko gogo tzarra, pinta erdia iraultzen du, atsein hartzen du bihotzean, Buhamek badakite trikun trakun egiten, trikun trakun egin eta oilaskoak ebasten, lupaireton lupaireton, lupair lupair lupaireton, Harriola marriola, orratza zorrotza, xixta gaitza, hari tzarra, tira bira, zirrin zarran, eta zart, Kattalin gorri gorri gorri, fla fla fla, Lan liraun lan liraun, Trilili ala tralala kantu guzien ama da, Uneta txintxibirin korneta, Xirula mirula kantari edo Xotiak klik itxuri.*

Morfologia

Badira haurren formulak bereziak egiten dituzten bi ezaugarri garrantzitsuak batez ere, laburtasuna eta aditzen eza alegia.

Jakina da formulen neurria oso luzea ezin dela izan, eta haurren kantekin harremana izan dezaketenez zerbait izanik, ez dira kanta bat espreski. Kantilena bat definitzen duen zerbait errepikapena baldin bada, bi elementu berdin edo antzekoek osatutako zerbait izan beharko da. Halaz ere, ez da egia hurrek erebiltzen dituzten formula guzien artean ez dagoela elementu bakarrez osaturikorik. Badira zenbait hitz bakarreko formulak. Egia da hauke ez direla kantilenak berez, baina formulen bilduma batean ez dira inolaz ere soberan. Badira mota honetako askoz formula haboro, eta agian interesgarrienak tortoloxekin jolasteko erabiltzen direnak ditugu. Joku honen aldairak biziki ugariak dira, eta bere zabalera arras handia dugu, Europa osoan beste, munduko herri zahar

anitzetan ere normalak izanik. Angel Irigaray duela jada nahiko urte mintzo zitzaigun joku hontaz, *CEEN* aldizkariaren hirugarren zenbakian hain zuzen ere. Berak jasotako formulen artean, hitz bakarreko dexente ere badira: *kiskotx*, *almandotx*, *uneta*, *atresas*, *akuartas*...

Laburtasun honek badu zergatiren bat eta ez da ahatiko gauza. Lehenbiziko arrazoi bat, eta guziz logikoa mnemoteknikoa dugu. Umearentzat errazago da formula labur bat ikastea luze bat baino, eta beharrezkoa izanez gero, errepikatuko du behin eta berriro, baina sekula ez du formula luze luze luze bat ikasiko. Gainera, errepikapenarekin musikaltasuna eta magikotasuna errazago surtuko du. Esanahia eta zentzua ez da gehixegi kezkatzen duen gauza, eta luzaro egoteak formula bat kantatzen asper dezake haurra.

Aditzen eza beste ezaugarri garrantzitsu bat gertatzen da haurren formuletan. Aditzak ez agertzean, kontzeptuak dira eskaintzen direnak batik bat, zerbait abstraktoa, estilizata, berifikatu ezinezko zerbaiten aurrean gaude beraz. Hau ere magikotasuna lortzen duen zerbait dugu. Adibide eder bat formula hau izan daiteke: *Arianda marianda*, *sukalde zaharra*, *kedar beltza*, *biper gatza*, *talo malo*, *esne bero*, *bertza zilo*. Hasiera bikote magiko horietako bat da; bestelako elementuak enumerazio barregarri bat besterik ez dugu, sukaldean dauden elementu batzuen bidez, baina inolako erizpide edo kriteriorik gabe emanda, biper eta bertza zilo hitzen artean egon daitekeen harremana oso murrizta da, eta zentzugabetasunean murgiltzen garela eman dezake.

Zentzugabekeria hau guztiz normala da eta espero zitekeen gauza. Haurren formulak, sarreran esaten dudan bezala, magikotasun gehien erakusten duten multzoetariko dugu. Hau horrela bada, zentzua eta esanahi garbia desagertzen da haurren helburu eta asmoek formulen esanahiarekin zerikusirik ez dutelako. Formula magikoek esaterako badute helburu magiko bat –zerbait sendatu– eta horixe da formularen beran gauzatzen den mezua. Hurrek berriz ez dute haien helburuak formularen egiaztatzen edo erakusten. Arrazoi bat izan daiteke hurrek benetako magikotasuna erabiltzen dutela, eta ez direla helduok bezain arrazionalistak.

I. APENDIZEA

FORMULA METEREOLÓGIKOAK

- 1: Abelgorriak udabarrian kortan, mendira joan gura dabela orroaz hasten bada, eguraldi onaren zantzua da.
- 2: Abendua burdinezkoa, hiltzeta eltzairozkoa.
- 3: Abenduaren erdia, gaua; ta bertze erdia besta.
- 4: Abenduko eguna, argitu orduko iluna.
- 5: Abenduko elurra gailtzerua, hiltzetzekua burniya, otsailekua egurra, martxokua ura.
- 6: Abenduko lainuek egua edo elurra.
- 7: Abendu zuri, ez ardi ta ez axuri.
- 8: Agorrileko euria, arno ta ezta.
- 9: Agorrileko ura da zafran, ezti eta ardau.
- 10: Ahariak eta ahuntzak gora goraka ta agiraka dabiltzanean, euria.
- 11: Ahariak, maiatzean, deuri deuri esaten nausiari.
- 12: Aingeru guardakoaren egunean eguzkia ikusi baino ardi artean otsoa ikusi nahiago.
- 13: Aizeak negua.
- 14: Ama Birgiña martxoko egunean ardia abarotan baino hobe da otsoa ardi artean ikustea.
- 15: Ama Birgiña martxoko, neguari eman diok ostiko.
- 16: Ama Birgiña martxoko, ttorria balago, ni barrendegietan sartzeko. (Ardiak esana).
- 17: Amarratz baltza jaisten denean, euria.
- 18: A martxo a martxo, har zak esker gaizto, nere ardirik kaxkarrenak egiten dizkik zazpi salto.
- 19: Anderedena Mari martxoko, gure behia larrean areko eta zezenak zokotik: –Muuu! Gero duk Erramu.
- 20: Andra Mari martikoari bezperak kantatu edo abestu ezkeru, gorde yakea komodan edo arasan.
- 21: Andra Mari martiko, arrain barriak tatiko.
- 22: Andra Mari martiko, artean uda ta tiko, handik aurrera betiko.
- 23: Andra Mari martiko, behiak mendira jaurtiko.
- 24: Andra Mari martiko, neguari emon diok ostiko.
- 25: Andra Mari martikoz abaro baiño otsoa ardi artean ikustea nahiago.
- 26: Andra Mari martikoz kuku, San Pedroz mutu.
- 27: Andra Mari martxoko behiak larrean aseko.
- 28: Andra Mari martxoko ni mendirat opoko.
- 29: Andrak andra andi kandelariotean dira agiri.
- 30: Antzarrak batera ta bestera hegaz dabiltzanean euria.
- 31: Apirila biribila, txarria urdandegian hotzak hila, bada hila, buztana badabila, holan izan dadila.
- 32: Apirila, biribila, urdandegian urde hila. Urde zaina hesi artean, gasna puska hortz artean, arto puska galtzarpean. Izan balitu aitzintzean, etzuken hilen agian.
- 33: Apirila, biribila, urdandegian zerri hila. Eztabila, badabila; gasna gogorra ortzetan, jan lezake bortzetan.
- 34: Apirila biribila, urdia teian hila!
–Ez da hila.
–Bai da hila.
–Buztana da dabila.
- 35: Apirila biribila, xerria xerritegian hila!
–Ezta hila.
–Bada hila.
–Buztana badabila.
–Hola izan dadila.

- 36: Apirita, biribila, zerria urdandegian hotzak hila.
- 37: Apirila biribil, iuriak urdia eyan hil. Apirila fan eta mayatza gero, agozteian agotza bego.
- 38: Apirila euritsu, urte hura ogitsu.
- 39: Apirilain azkeinien hostua aitz gainien.
- 40: Apiril biribil ekartzik egun bi.
- 41: Apiril biribil, ekazan egun bi eta erdi, horri artzain panparroi hori, ikus daiodan polaiño hori.
- 42: Apiril biribil, gure txarria zotalian hil.
- 43: Apirileko erlea niretzat, maiatzekoa anaiarentzat.
- 44: Apirileko oloa, ez olo ez lasto.
- 45: Apiril lore urrearen pare.
- 46: Apiril ona ikusteko ehun urte bizi behar da. Ni ehun eta bi bizi eta oindiño on bat eztot ikusi.
- 47: Aprila bero, negua gero.
- 48: Aprila euritsu, urtea ogizu.
- 49: Apirila euritsu, urte hura ogitsu.
- 50: Aprila hotz, ez gari ta ez agotz.
- 51: Apirila joan eta maiatza gero, ganbararen baztarrian agotza bego.
- 52: Apirilaren azkenean, harria aitz gainean.
- 53: Aprilaren lehengo domekan euria bada, hil guztian hiru egun eztira aterri izaten.
- 54: Aprila urregorri, martia kakatsu, izango dogun aurten urtea ogitsu.
- 55: April, biribil; april, biribil; ekazan egun bi ta erdi, horri, artzain panparroi horri, ikusi daiodan polaiña hori.
- 56: Apirileko lorea urrea baino obea; maitzeko lorea bapeza baino obea.
- 57: Aprilen azkenean harria aitz gainean.
- 58: Aprile on ekusi bear dionak ein urtez bear du bizi. Nik badut ein eta bi, eztud onik bakotxik ekusi.
- 59: April urregorri, marti kakatsu.
- 60: Aratuste manga, ardoari dzanga.
- 61: Arbi abenduko, bakotxa bere denborako.
- 62: Arbi errea abenduko, gauza guztiak bere garaiko.
- 63: Ardia iluntzean ota jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra.
- 64: Ardiak martxoan malkora bildurik ikusi baño otsoa arditan ikustea obe.
- 65: Ardiak bordan faloska ari diranean, biharamunean elurra.
- 66: Ardiak gora doazenean, eguraldi ona; bera datozenean, txarra.
- 67: Ardiak martxoan malkora bildurik ikustia bano obe otsoa arditan ikusi.
- 68: Ardi urte, atun urte.
- 69: Arharo ezpada, alharo.
- 70: Armiarma lurrean ikusten bada, hogei ta lau ordu barru euria.
- 71: Arrats gorri, eguraldi; goiz gorri eurilari.
- 72: Arrobia lurpetik gaineratzen denean, ekaitza.
- 73: Artoa ereiteko, San Isidroren astea, atzea baino aurea obea.
- 74: Artoak ontzeko erein behar dira garagarrilean. Guk erein genitun uztan, horregaitik gelditu ziren ez buru ta ez buztan.
- 75: Asentsio letañak euritsu, urtea bere ogitsu.
- 76: Asteazken ta ostiraleko argizari berriak aro gaizto ekartzen du.
- 77: Asteleheneko euria, aste guziko euria.
- 78: Atzo San Juan, gaur Juan zan.
- 79: Azaroko eguna, argiko iluna.
- 80: Azileko ortzia, neguko iruzkia.
- 81: Bagil argia, urte guztiko argia.

- 82: Baietz, bihar dala maietz; etzi Paskoa, ezkontzen dala gure atsoa.
- 83: Barantaila emazteen eta gatuen hilebetea da, martxoa gizonena.
- 84: Barea lurraren gainean baldin badabil, euria.
- 85: Bareak, eguzkia ateratzen denean, aza baten azpian bada ere gordetzen dira.
- 86: Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatzaurrena.
- 87: Basa abereak neguan eurenez etxe aldera datozenean, ekaitz handia datorrela iragarten dabe.
- 88: Baxaran urte, elur urte.
- 89: Bazko goiz balitz, martxoan ezpaliz.
- 90: Bedar asko batu egizu, maiatz luzeak jango dauzu.
- 91: Behiak anka goratu ta dardaratzen badu, elurra.
- 92: Behiak gibelerat uztarka ari direnean, gero denbora txarra.
- 93: Behiak isilik eta isilik badira, laster eguraldi txarra.
- 94: Behiak ausnartzu badagoz, atzeta eguraldi txarra.
- 95: Behi ta ardiak gorputza inarrostuz geroz, ekaitza.
- 96: Behor ta zaldiak estrabilean pulunpari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da.
- 97: Bela asko dabilzanean, ebia seguru.
- 98: Belek kakaka egiten badu, hegoea.
- 99: Belhar urte, deusez urte.
- 100: Beurtxoriak kantatan dianean, euria fite xinen da.
- 101: Bixintzoz hotz, neguaren bihotz; Bixintzoz bero, negua gero.
- 102: Bizkaiko negua, garizuma.
- 103: Buruila udaren buztana, ta neguaren hastapena.
- 104: Buruileko euriek maastra ontzen.
- 105: Denboraren denborako, arbi errea abenduko.
- 106: Denek badugu gauan partida: suyak ura du partida; urak iruzkia; iruzkiak lana; lana; lana; aizea, eta aizeak zer du partida? Aizea.
- 107: Doniane euria, garien galtzegarria.
- 108: Edur urte, gari urte.
- 109: Egabelek goizetan txio txioka badihardute, eguraldi ona.
- 110: Egabelek hazaz lurraren kontra dabilzanean, euria.
- 111: Eguberri, eruek iyerri; zoiak ere larri.
- 112: Eguberri zereki, urteberri hareki.
- 113: Eguerdiko euria, egun guztiko euria.
- 114: Eguzkia ta euria, martiko eguraldia.
- 115: Eguzkia zuriegi datorrenean, iluntzean euria.
- 116: Ekhia mingar denean, bihamenean ebia.
- 117: Elorria lora dago, artoa ereiteko giro dago.
- 118: Eltxoak biraka badabilza, euria laster.
- 119: Etxoak usika dabilzanean, bero hurrengo egunean.
- 120: Elurra dakarrenean, isilik egoten dira sapoak.
- 121: Enarak goi goian hara ta hona dabilzanean, luzaro eguraldi ona.
- 122: Ene San Antonio ta mutila, zer jan eztaukenean barurik ei dira.
- 123: Ergoneriak alkarrekin burrukan garrasika badabilza, bolada luzean legorra edo gaineraoan ekaitz haundia izango da.
- 124: Erleak aurretik igarten dute ekaitza noiz datorren.
- 125: Erleak euren kutxa inguruan dabilzanean, euria.
- 126: Erramu egunean ebanjeliokoan zer aize, urte guzian ura naguse.
- 127: Erramuz sagara bitartean den eguraldia berrogoi egunez egiten du.
- 128: Esaten zuten kukuak Andra Mari kandelerakuen jotzen duela Erromako zubian.
- 129: Espartina maiz laxatzen bada, laster euria.

- 130: Etorriko da maiatza, jango dugu lebatza.
131: Etxean habe harria bustita dagoenean, laster euria.
132: Euliak heltzen badabe, euria laster.
133: Euli txikiak elkartu ta eguzkia sartu baiño lehenago hegaz dabiltzanean, eguraldi ona.
134: Euri lantxe apirilean, antxo bita molla gainean.
135: Euri txipiak ematen tu aize haundiak.
136: Ezkurrik eztan urtean negu bera.
137: Ganbarako bazterrean maindire bat abotz, maiatzaren azken arte gorde zak.
138: Gandelairo bero, negua dugu gero; Gandelairo hotz, negua joan da motz.
139: Gandelairu hotz, negua iraganik botz; gandelairu bero, negua gero.
140: Gandelairu hotz, negua motz. Gandelairu bero, negua da gero.
141: Garia, txiki banintzen, handi banintzen, maiatzean buru nintzen.
142: Garizuma berandu, udaberria berandu; kukua etorri, gosea etorri; kukua juun, gosea juun.
143: Garizuma goiz bazan, berandu bazan, erdia gutxienez negu zan, guztia ezpazan.
144: Garizuma goiz, negua goiz. Garizuma berandu, negua berandu.
145: Gatuak belarri gibeletik hatza badarabile, eguraldi txarra.
146: Gatuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra.
147: Gau gorri aizetsu; goiz gorri euritsu.
148: Gaur dela bihar dela Doniane, etzi San Juan biharamone, gure soloan lapurrik ez, badagoz bere erre beitez.
149: Gauza galdua idoroteko, San Antonio hartu bitarteko.
150: Gaztalaizeak euria berakin.
151: Gehiago irauten dau auzoan emazte gaiztoak, martian eduarra baiño.
152: Gibelerat uztarka behiak ari direnean, gero denbora txarra.
153: Goizean eguzki gorri, arratsean iturri.
154: Goizeko suak argi argi eginezko, egun hartan euria.
155: Goizeko ustrukua, arrats euri; arrastiko ustrukua, bihar etorri.
156: Gure ortuan ginda lorea San Juanetako heldua, San Juanak baiño lehenago gure usoak batua.
157: Harrak azalean dabizanean, euria laster.
158: Harrak eta txinduriak lurgainean agertzen diranean, eguraldia euritara.
159: Harrak ugari lur ganera urten ezker, euria.
160: Hauxe da egia, zortziko berria, hiru txiki ardorekin, libera ogia. (San Sebastian egunean Urdianen).
161: Hazila hotz, negua motz; hazila bero, negua gero.
162: Hegoaren ondoti euri.
163: Hilaren azken eguna ta urrengoan aurrenekoa onak badira, hila ondo jarraituko da.
164: Hilaren bi ta hiruan eguraldi onak izan ezker, langiro onak hil hartan.
165: Hilaren hirugarren eguna nolako, hil guztia halako.
166: Hilaren hagei ta zazpigarrena nolako, hurrengo hila halakoa.
167: Hodei gorri, aize edo euri, hegoa ezpaledi.
168: Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu, elurra.
169: Hontza oihuka ilun nabarrean hoiz samar hasten denean, eguraldia berehalaxe aldatuko da.
170: Idiak eztula egin eta San Blas! Aititek eztula egin eta itoko al haiz ba!
171: Iguzkia ta euria, martxoaren aldia.
172: Ilbeltza, ilzuri, babea betez itzuli.
173: Ilbeltza iten badu iltxuri, ardiyek haziko du axuri; ilbeltza iten badu ilbeltz, ez ardi ta ez axuri.
174: Ilbeltzak iten badau iltxuri, ardiyen aziko dau axuri; ilbeltza iten badau ilbeltz, ez ardi ta ez axuri.

- 175: Ilintxa urte, gari urte.
 176: Illaren irugarren eguna zelako, ille guztia olako.
 177: Intxaur urte, arto urte.
 178: Ipar euria, hogeï ta lau orduko euria.
 179: Iretargiak larrina daukanean, hogeita lau ordu barru euria.
 180: Irusta luzatu ta artezten danean, euria.
 181: Itxasantzarrak datozenean, edurrak ugari.
 182: Itxasantzarrak datozenean, eguraldi txarraren zantzua.
 183: Izarrak argal badira, biramenean eguraldi ona; usu badira, euria.
 184: Izarrak bakan daudenean, eguraldi onaren zantzua.
 185: Izotz urte, gari urte.
 186: Jainkoaren paxea agertzen denean, bederatzi eguneko euria.
 187: Jauna egizu aterri ta kalma.
 188: Jaundone laurenti, estu batean euria, bestean ilintzi (Itxindi).
 189: Jaungoikoaren gerrikua kostilajia. (Ortzadarra Urdiainen).
 190: Jerikoko larrosak bere horriak batu ta tximurtzen dauzanean, eguraldi ona.
 191: Jondone Johaneren euriak ogia itotzen eta ardoa urtzen.
 192: Jondoni Joaneko euria, ogien galgarria.
 193: Jondoni Laurendi, esku batean euri ta bestean itxindi!
 194: Jondoni Martin eder, ogia bota lurrer.
 195: Kandelario bero, negua dauka gero; kandelario hotz, negua joan da motz.
 196: Kandelario, edurra dario; San Josek lagunduko dio.
 197: Kandelarioetan eguraldi ona baiño ardi arten otsoa ikusi hoba da.
 198: Kandelario lario, atxari ura dario, errotari uruna, haxe da guk beoguna.
 199: Kandelario lario, atxari ura dario, sagartxoari mustio, akerrak dantzan, astoa danbolin-terero.
 200: Kandelario, lario lario, atxari ura dario, makatzari madari, eutsi Peru ankeari.
 201: Kandelarioz aterri, negua dakar atzeti.
 202: Kandelarioz edurra, joan da neguaren beldurra.
 203: Kandelarioz euria, laster da udabarria; kandelarioz aterri, negua dator atzeti.
 204: Kandelera eguneko jostaiek, berrogei eguneko ekaitza.
 205: Kandelera lera lera, bortz hilabete larrainera, sei ere bai Aezkoara.
 206: Kandelera bildurra, Santa Agedaz edurra.
 207: Kandelarioz eguzki, negua dago aurreti; kandelarioz edurra, joan da neguaren beldurra.
 208: Kandelero bero, negua heldu da gero; kandelero hotz, negua gan da motz.
 209: Kardu latzak bere hortz zorrotzak eta azala estutzen dituanean, euria.
 210: Katuak iparraldera begira musua garbitu ezker, eguraldi ederra. Itxasaldera begira garbitzen badau, euria.
 211: Kortan daukagu txal bat, azurra ta azala, aitak San Antonio loditu dagiala.
 212: Kukua Andra Mari martikok argitu, kantua emon eta San Pedrok isildu eta moteldu.
 213: Kukua etorri, gosia etorri; kukua jun, gosia jun.
 214: Kukuak Andra Mari martxokotan kuku, San Pedrotan mutu.
 215: Kukuak egiten du maiatzean kuku, garagarrilean gelditzen da mutu.
 216: Kukuak esan eban Andra Mari Martikoz ez ba etorren, berari ondraz egiteko.
 217: Kukuak kuku Erromako zubian, zortzi egunerako agertuko da Euskalerrian.
 218: Kuku garagarrilerako mutu.
 219: Kukurik kukura urtea, ehun dukat soldatea, haserratu gaizenean, ugela ataratea.
 220: Lanoxerra martian noraino, apirilean edurra haraino.
 221: Lantxerrak ibarraz, hor dek lanoara idietaz.
 222: Lantxerra Martxoan noraino, apirilean elurra haraino.
 223: Lazaro hotzak hil eta Erramu urak eremen.

- 224: Lazki eta baxaki, azaroko jaki.
225: Leia edurraren geia.
226: Madalen astea bero, gaztaña gero.
227: Madalen bero, gaztaña seguro.
228: Madalen eguna eguraldi onez, gaztain zaliak zorionez.
229: Madalen giro txarrez, ikoak batzen ez zara nekatuko lorrez.
230: Maialen eguna esne eguna.
231: Maiatza erdia goseak eta beste erdia hotzak.
232: Maiatza erdiz hotzak hila ta erdia beroak errea.
233: Maiatza euritsu, laboraria orgulutsu.
234: Maiatza fardo, ekaina klaro, laborariak izanen du ogi eta ardo.
235: Maiatza hotzak eta goseak hil.
236: Maiatza hotzak hil ei zuen.
237: Maiatza hotz, urtea botz.
238: Maiatza hotz, urtea zorrotz. Maiatz eurite, urte ogite.
240: Maiatza neskatxa ederra ei zan, baina alperra, eta goseak eta hotzak hil zeuen lan egiteko bildurrez.
241: Maiatza pardo, bagila pardo.
242: Maiatza pardo, ekaina klaro ordian izain da ogi ta arno.
243: Maiatza pardo, garagarzaroa klaro, ordua izain da ogi ta ardo.
244: Maiatzaren erdia hil zue hotzak, bertze erdia goseak.
245: Maiatzaren zazpi egun, zazpi hilabeteen lagun.
246: Maiatza uritsu, ekhaina erhautsu, orduan da laboraria orgulutsu.
247: Maiatza urtearen giltza.
248: Maiatza urte guztiaren ardatza.
249: Maiatzean bedarra luze da ta sendo, igitaiaren hortzak ebagi sendo.
250: Maiatzean ez da ulerik ebagi behar, urdintzen dalako.
251: Maiatzean, mila euri, mila ogi.
252: Maiatzean, tipi baniz edo handi baniz, burutu behar niz.
253: Maiatzean txindurria be esnedun izaten da, hotzarekin maiatzean zertxobait motela, berearekin berrizexkatu bezala.
254: Maiatzean txiki nahi handi izan, burutu behar naizela ziur izan.
255: Maiatzeko artoaren ardurea ta bost seme alaba daukazana eztago musika bila.
256: Maiatzeko aza, gizona hiltzeko.
257: Maiatzeko euriak niretzat, beste hiletakoak hiretzat.
258: Maiatzeko urak, ulea hazteko.
259: Maiatzeko zazpi egun, zazpi hilebeteren lagun.
260: Maiatzeko zazpi gauegunak, zazpi hilabeteren lagunak.
261: Maiatz iluna ta bagil argia, urte guztiko ogia.
262: Maiatz lehenari dagokiez Jakobo ta Felipe.
263: Maiatz lehen eguna, esne eguna.
264: Maiatz loratsuan egun lenena manduko biargin guztien jai. Gaurko egun hau, urteko onena, hau lez alaia beste bat ez da.
265: Maiatz lorea, utsa biaoño hobe.
266: Maiatz lore, lore ta lore.
267: Maiatz luzia, maiatz gosia. Harek hil zian nere alaba gaztia.
268: Maiatz hotzak abareak hiltzen.
269: Maiatz hotzak dakaz potzak.
270: Maiatz hotz, ez autz ez bihotz.
271: Maiatz hotz, ez gari, ez agotz.

- 272: Maiatz pardo, ogi ta ardo.
 273: Maiatz pardo, ogi ta ardo; maietz hotz, ez gari ez agotz.
 274: Maiatz paskuak euritsu, urtea ogitsu.
 275: Maiatz urite, urthe ogite.
 276: Makaillao eskege edo ixiki batek bealdea bustia badauko, euria laster.
 277: Manex Salaman urak ereman laharrak atxiki otsuak iretsi grin-grau! Aitak eta amak borta etsi! (ordiz-egunak –apirileko lehengo hiru egunak– delakoekin erlazonaturik).
 278: Marasma handi bat eta txiki bat ikusi ezker, euria laster.
 279: Marmotak gandelairuz lurpetik ateratzean bere itzala ikusten balin badu; berriz gibelerat itzultzen omen da.
 280: Martia birrinbi barranba.
 281: Martia eurite, urtea ogite.
 282: Martia euritsu, urtea ogitsu.
 283: Martia gizonena, jorrailla andrena.
 284: Martian arraultza ta martian txita.
 285: Martian lantxerra noraiño, jorraillean edurra araiño.
 286: Martiak buztanaz, jorraillak bularraz.
 287: Martiaren erdian gaua eta eguna bardin.
 288: Marti kakatsu, april ederrean sartu naiatzu.
 289: Martiko eguraldia, erdia euria ta erdia eguzkia.
 290: Martiko lorea, baso lorea.
 291: Martiko oilloa, oillotxo.
 292: Martiko trumoiak bederatzi eguneko ekaitza ekarten dau.
 293: Martiko trumoiak berrogei egunetan euria.
 294: Martiko sugeak berrogei eguneko ekaitza dakar.
 295: Marti oilarto gorria, izan zakidaz balia.
 296: Marti oilarto gorria, ointxe nigaz akordaten ezpazara, badoa nire bizia.
 297: Martsuben izotza zenbatien, mayatzien ainbestien.
 298: Martsuben lainua noraindo, elurra araindo.
 299: Martxoa, birrinba barranba.
 300: Martxoa eurite, urtea ogite.
 301: Martxoa gizonena, apirila emaztena.
 302: Martxoak buztanaz, apherilak bulharraz.
 303: Martxoak maiatzan badu, maiatzak martxoetan duo
 304: Martxoak martxatan badu, aprilak lardegiten du eta agitan dena maiatzak kontatan du.
 305: Martxoan aire gorri, goizoro elur berri.
 306: Martxoan lantxerra noraino, aprilean elurra karaino.
 307: Martxoko cuerno! eik eta larreik!
 308: Martxoko lorea ezpalitz hobea; apirileko lorea, urrea baino hobea; maiatzeko lorea, utsa baino hobea.
 309: Martxoko ostotsak berrogei eguneko ekaitza.
 310: Martxoko sugeak berrogei eguneko negua dakar.
 311: Martxo lorea, basa lorea; april lorea, bat ere baino ohea; maiatz lorea, urre lorea.
 312: Martxolore, bat ere gabe baino hobe; april lore menture; maiatz lore lore ta flore.
 313: Martxo lore, urde lore; apheril lore, urrearen pare; maiatz lore, gabe baino hobe.
 314: Martxo lore, urre lore. Apiril lore, ez ukana bano hobe. Maiatz lore ez ukainain pare.
 315: Martxuben kukuak jotzia idi zarrainarruba kentzia.
 316: Mendebalak euria dakar.
 317: Mendiak egiten deinean soinu, tenprak euri barrontatan du.
 318: Mezako liburua aldarean ezker aldean gelditzen bada, eurituko da.

- 319: Mozoloak oihuka dabiltzanean, aizea dator.
320: Muskarra kantari badago, legorte edo euritea.
321: Muskarrak kantatu ta ixkisuak karra karra karra agiten badu, euri haundiak berehala.
322: Muxarra pago zuloetan sartzen baldin bada, hego aizea.
323: Neguan txoriak etxe ondora etorrita pinpin ari badira, elurra berehala.
324: Negu bigunegiak, uda gogorregia.
325: Negua elhurte, uda agite.
326: Negu bigunegiak, uda gogorregia.
327: Negu gogora, uda amesgarria.
328: Neguko aro ederrak, udako bere urak.
329: Ogiartez Erromako zubian kantatzen hasi ta mundu osoan zabaltzen dira kukuak.
330: Ogiartez kuku, San Pedroz mutu.
331: Oilarrak arboletan gora igo ta gelditzen badira euria.
332: Oilarrak arratsalderako bortz orenez geroz kukurruku jotzen badu, hogei ta lau orenen barnean euria segur.
333: Oiloak sagar adarretara igon ezker, laster ekatxa.
334: Oiloak zorriketan, ardiak zintzarri dantzatzen, oilarra goizean kukurruka hasten denean, txitxarea luze luze lurraren gainean dabilenean, enarak lurra ia joan dijoazenean, euria laster.
335: Oiloak zorriketan badihardue, euria.
336: Okila, kantatzen duenean, euria eskatzen ari da.
337: Okilak kantetan badihardu, egarri da ta laster da euria.
338: Ormak kortan izerditan badagoz, euria.
339: Ortzilarean harria egiten badu, bederatzi egunez uria.
340: Ostadarra agertzen danean, bederatzi eguneko euria.
341: Ostiraleko trumoia berrogei eguneko berdatea.
342: Ostiralez hasten den hila, onik hasten bada, ona izango da, txarrez hasten bada, txarra.
343: Ostiralez sartzen den hilabetea, euritsu..
344: Ostotsa ostiralez bada, bederatziurren osoan ostotsa izango da.
345: Otsaila firila farala.
346: Otsaila firila farala; martxoa birrinbi barranba.
347: Otsaila katuila.
348: Otsailean aldiz eguzkitan, aldiz sutantzean.
349: Otsailen gizona mauko utsean ikustea baño hobe, atsoa arditan ikustea.
350: Otsailko, otsailko, ni basora jaan da otso bizia ekarriko. Neri lukainka ematen eztidanari atea eta leioak autsiko, autsiko.
351: Otsailko, otsailko, ni basora joan da otso bizia ekarriko. Neri lukainka ematen eztidanari tripatik aurrera burduntzia sartuka, sartuko.
352: Otsail txikia, ez haiz hi besteak baino hobia.
353: Otsail txiki hasarria, ez haiz hi besteak baino hobia.
354: Otsallen lañoa noraño, elurra hauntzaño.
355: Pasko maiatzekoa euritsu, urte hori ogitsu.
356: Phanzart, leher edo zapart.
357: Pipiño urte, gari urte.
358: Porrika ertzean txingarra geldiketean bada, biharamonean euria.
359: Saguzarrak iluntze ta gauetan hegaz dabiltzanean, biharamonean eguraldi ona.
360: Salvatore, baba lore.
361: San Agustin zirikiton, intziko aize on!
362: San Andreseko elurra, neguaren abiadura.
363: San Andres, xerria askan trebes.

- 364: San Antonio, San Antonio txarria gaixo danean, San Antonio, eztau iñok esaten odolostea jaten danean.
- 365: San Bartolome burua lodi ta ipurdi me.
- 366: San Bizente hotza, neguaren bihotza.
- 367: San Blas! Bedeinkatuta aria saman ipiñi, ta eztulak blast!
- 368: San Blas ta Santa Agedako feriak, mutil neskatxen ezaupideak.
- 369: San Clemente Papa, elurra tipi tapa.
- 370: San Franzisko urriko, linoa hiru horriko.
- 371: San Gergorixo biharamona, izerdiak daroa atzo gorputzari emona.
- 372: San Gergorixoetan, itxasoa antxo adurretan.
- 373: San Gil iratze ebakitzea zil.
- 374: San Isidoren astea, atzea baño aurea hobe. (Artoa ereiteko).
- 375: San Joseren loreak, atzekoak baño aurrekoak hobeak.
- 376: San Juan ante portan Letañan zapatu arratsaldian hamalau atso tronpetak joten matrallu baten gañian. Urra, urra, urra, San Juanetan dantzan egin dogu ipar haizetan.
- 377: San Juan bezpera, sarna fuera, ogie ta ardoa etxera, atso zarra ganbilpera, neskatx gaztiak txokolate hartzera.
- 378: San Juan eguna, urtian dan egunik luzena.
- 379: San Juan eta San Pedro, astero balegoz.
- 380: San Juanetako euriak kenten dei ogi eta ezdei emoiten ardau.
- 381: San Juan eulibagea, urtea ogibagea.
- 382: San Juanez kuku, San Pedroz mutu.
- 383: San Juan jan edanak jua.
- 384: San Juan larraka, urte guztiko marraka.
- 385: San Juan ogia ta artoa kanpoan.
- 386: San Juan zelan, etorri alan joan.
- 387: San Jurki, artoak ereiteko goizeti. San Markos, artoak ereinda balegoz.
- 388: San Lino egunien danok agorra ereitera.
- 389: San Lorentzok esku batean sua ta bestean ura.
- 390: San Mark, artorik baduk, lurrerat eman.
- 391: San Mark, artorik balin baduk, bota zak; ezpaduk, xerka zak.
- 392: San Mark egunean euria bada, berrogei egunez gutiago edo gehiago izanen da.
- 393: San Marko, artoak ereiteko goiz asko.
- 394: San Markos astea artoa ereiteko astea.
- 395: San Markos astea, atzekoa baino aurrekoa hobe.
- 396: San Markos aurretik odoiak jotzen bado, urte hura arto urte ona.
- 397: San Markosek kazkabarra agoan du.
- 398: San Markoserarte txintzarria bete lasto gordetzeko esan zuen larrabehiak.
- 399: San Markosetan ereiten badozue artoa, hartuko dozue artoaren lastoa.
- 400: San Markosez beude ganbaran zatuka bat lasto ta zintzarri bete belar.
- 401: San Matia erein duk aza hazia? Hik bilduko duk aza handia.
- 402: San Meder eguneko euriak, berrogei eguneko ondoria.
- 403: San Migel maiatzeko, gure sorua laiatzeko.
- 404: San Migel urriko, agorra bi orriko.
- 405: San Pedro egunean euria bada, berrogei egunez euria izanen da.
- 406: San Pedro egunean euria egiten badu, urte hartan gaztaña aunitz.
- 407: San Pedro, gizonak ardaoa edateko.
- 408: San Pedro Nolasko haragi gitxikin salda asko.
- 409: San Pedro Nolasko arraiñik ez, olatu asko.
- 410: San Pedro zarraren burua, gardamuak zulatua.

- 411: San Pedro zeruetako giltzaren jaubea, zeurea txalupea, neurea sarea.
 412: San Pedroz kuku, San Martzialez mutu.
 413: San Primo egunian urik egiten badu, berrogei egunez euria.
 414: San Sebastian hotza neguaren bihotza.
 415: San Sebastian oren bat haboro egunean.
 416: San Semeder egunean uria egiten baldin badu, kaskoiak guziek nigarrez egoiten dire.
 417: San Simon ta Juda negua heldu da.
 418: Santa Engrazi jentil dena Apirilleko hamaseigarrena ortzegun santu izanik ere tanborra xo behar dena.
 419: Santa Ines, Iraetan enamoratu nitzan igez, hango neskak mantentzea ez da errez.
 420: Santa Kurutz, kaikura esnea purrust.
 421: Santa Kurutz maiatzeko, gure soroak laiatzeko; azia falta baduk, bila zak ereiteko.
 422: Santa Luzia eguna, argitu orduko iluna.
 423: Santa Luzietan gaua da luze. San Bernabetan dogu eguna. Aukera betean bizi danak ez dau erruki bere laguna.
 424: Santa Maria Madalena zan emakume bat fiña, ermita txiki batean dago santa honen imagiña, pekataria izan zan baña penitentziak egiña, obe genduke bera lez gomertiduko bagiña.
 425: Santo Domingo Maiatzekua pasau artean, arran bete bedar gorde behar etxean.
 426: Santu guzien egunetik egurrietara aize ta euri gutxi, lekak ganbarara.
 427: Sapoak klik klok kantetan badihardu, biharamonean eguraldi ona.
 428: Satagina, eguraldi ederretan pur pur pur lurra ateratzen ari bada, biharamonean eguraldi gaiztoa.
 429: Satorrak lurra ateratzen badu, eguraldi txarra laster.
 430: Semark, azia ba duk emak eta ez ba duk, xekazak.
 431: Semeder eguneko euria, berrogei eguneko euria.
 432: Sua eroska ari bada, aize hegoa laster.
 433: Suagila bat norbaitek hil ezker, biharamonean euria.
 434: Subea eguzkia hartzen bide ondoan badago, laster euria.
 435: Subea gabeen arrastaka badabila, gehienez eguraldi legorra biharamonean.
 436: Suge anitx agertzen direnean, erauntsia laster.
 437: Sutausta opiltzen denean, euria laster.
 438: Tin tin, marti kakatsu; april biribilean sartu natxatzu.
 439: Titarea, behatzak legortuta, erortzen baldin bada, euria edo eguraldi hotza.
 440: Trumoi urte, arto urte; arto urte, kaka urte.
 441: Txikiya banintzan, aundiya banintzan, mayatzian zorruan nintzan. (Gariak esandakoa).
 442: Tximeletak martxoan azaldu ezker, ondorean txingorra edo elurra.
 443: Txinbilo urte, elur urte.
 444: Txinduriak irteten badabe, hoge ta lau ordu barru euria.
 445: Txitxareak euri handia denean, uretan badabiltza, egun hartan euria atertu gabe.
 446: Udabarriko aizea erraiñentzako baiño amagiñarrabaentzako hobe.
 447: Ur goiena ur barrena, urteberri egun ona.
 448: Urriar artoak burutzen eta iñarak buztantzen.
 449: Urriko edurra, zortzi hilebeteko edurra.
 450: Urriko lanetan, agudo zopetan.
 451: Urriko tenporetan zer aize, urte guzian halaxe.
 452: Urrutx urte, elur urte.
 453: Urtarrilak jaten du urina, otsailak jaten du polpa –eta martxo gaixoari egozten dabei kulpa.
 454: Urtarrileko lehen hamabi egunak, zotal egunak.
 455: Urtarrileko lehen hamabi egunak, zotal egunak edo igarregunak.
 456: Urtarrilotza, neguaren biotza.

- 457: Urtarril zezeiletan mitxilikotea ikusi baiño hobe otsoa ardi yaten ikusi gurago.
458: Urte barri, zoroak bere igarri.
459: Urte berri zereki, urteko eguberri guzuak kareki.
460: Urte zarrez mikirri, eroak ere igarri, zintzoak asko ez.
461: Ur urte, elur urte.
462: Usoak urrumadaka badaragoie, eguraldi ona.
463: Uztaile errautsu, laboraria orgulutsu.
464: Uztaile erhautsu, laboraria urgulutsu.
465: Uztaileko burrunburrun, ez beti goxo bainan hun.
466: Xixareak errepidean batetik bestera dabiltzanean, ebia lasa.
467: Zakurra kukusoak kentzen ari bada, euria laster.
468: Zetarako behar horrenbeste lukainka, maiatz luzeak ereango ditu aixa.

II. APENDIZEA

FORMULA MAGIKO-TAUMATURGIKOAK

- 1: Abelek gorde dagizala. (Jaioberriari).
- 2: Abelgorriak gatzak jo eztagizan, aker bat kortan eukitea gauza ona da.
- 3: Adio Joanes, haugi bihar muga onez. (Eguzkiari egiten zaion agurra).
- 4: Adios amandre, biharartio. (Eguzkiari sartzen denean; goizean ongi etorri amandre).
- 5: Agineko minik ez izateko, santa Apoloniari errezatzea gauza egokia da.
- 6: Agineko minik inoiz ez izateko, goatzetik jaiki ta pertz bete ur hartu ta han sartu anakak.
- 7: Agineko minik inoiz ez izateko, goizean belarri atzeak goitik bera ondo igortzi behar dira.
- 8: Agur hilak gure aintzinekoak, ziek gu bezala izan zireztenak, gu ziek bezala izanen girenak, lo hun bat eman dautziela jinkoak.
- 9: Aingeruak dantza ditezela gure sukaldean. (Eguberrietan ospatzen den sorgin afariko formula).
- 10: Aingeru guardiako maitia guarda nezazu eta behira etsai eskarmentu horen errekontru gais-to guzietatik. Halabiz.
- 11: Aingeru hunak sukaldea, jinkua eta Anderdena maria, zahute gurekin ofeat.
- 12: Aita beira zazu gure etxia, Semia beira zazu gure ganbara, Izpiritu Saindia beira zazu gure arima eta gorputza. (Oheratu aurretik sua estaltzeko).
- 13: Aitarekin, Semearekin, Espiritu Sanduarekin, ohatzen lau adarrekin. (Hiltzen ari denari).
- 14: Aitaren, Semearen, Espiritu Santuaren izenean, amen. (Legena sendatzeko).
- 15: Aitzkorri, Aralar, Trintxera Batallón, remisionem peccatorum nostrum, amen. Gaizto guztiak sar daitezela zeruan.
- 16: Aize haundia dabilenean, eskribauren bat hit da.
- 17: Aizkora ahoz gora badago, guretik badoa dirua.
- 18: Aizkora ahoz gora baldin badago, bere jabea ezta aurten hilen.
- 19: Akelarrerat hementik, sasu guzien gainetik, hodei guzien azpitik, oren bat harako, oren bat hanko, oren bat hunako, jauzi bat eta brix!
- 20: Aketarrian errekan, sorginak oro kurrikan!
- 21: Aldi bateko bizia badaukazu. (Dendariari dirua justuki ematean).
- 22: Ama birgiña Karmes, Ama Birgiña Kodes, iten baut amets izan deila ones.
- 23: Ama Birgiña Karmes, nik egin dut amets, nere amets guziak izan ditzan berorren onez.
- 24: Ama Birgiña Kodes, nik eiten dot amets, izan daila onez.
- 25: Ama Birgiña: eutsi hagin zarra ta ekazu barria.
- 26: Amabitxi izatea haintzat hartzen eztabenari, atsekaberen bat jazoko dako.
- 27: Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, berriz egin eztezadan, ez gaitzez ta ez onez.
- 28: Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, eztakit onez ala gaitzez, onez egin badet, betor nere bidez, gaitzez egin badet, bijoa bere bidez.
- 29: Amandre Santa Ines nik eiten det amets: onez bada bion partez gaitzez bada dijuala bere bidez.
- 30: Amantalari bira bat emonda, kentzen da zotina.
- 31: Amak hi egin hindunanean koko mokordo bat egin balu, hark ongarritako bederen balioko ziñenan. (Madarikazioa).
- 32: Amuko kondarraren gainean sorginak piza egiten dui.
- 33: Andere Santana, Birjinaren ama! Banua ofe hontara lo egitera gorputzaren errepausatzer. Gaur jiten bada ene hil orena, aingeru San Gabriel igorrazu ene arimaren guardatzera. Jesus dut aita, Birjiña ama, Aingeruek izeba, Apostoluek oseba, ezkilek johute mundian, ollerrek beren ordian; Jinkua eta Anderdena Maria maitia ene arima zien gomendian eta zien loria saindian. (Oheratu aurretiko orazioa).
- 34: Andra Santa Ines, bart egin dot amets, ona bada berorren partez, txarra bada, beioa artez.

- 35: Andre Santa Ines, bart ein dut amets: bart ein badut gaitzez, gaur ein dezadan onez.
- 36: Aramu baltza lenengo ikusten dabena zori txarrak joko dau.
- 37: Arantza beltza lorezabal, arto lurra are-zabal.
- 38: Arerioari kandela bigaz argi egin behar dako.
- 39: Arkakusoa eskuan harrapatu ezkerro berriak laster etxera.
- 40: Armiarma beltz handiak etxean norbait hilen dela iragartzen du.
- 41: Arrastiko aiñarbak esperantxa ekartzen du, goizekoak xagrina, eguerdikoak plazera.
- 42: Arratsaldeko lipuak berri ona ekartzen du, goizekoak berri txarra.
- 43: Asteartean ez bordaltu ez itsasoratu.
- 44: Astearte ta ostiraletan ezta ebaki behar josi behar den gauzarik.
- 45: Asteazken ta ostiraleko argizagi berriak aro gaizto ekartzen du.
- 46: Atorra alderantziz jartzen bada, auzoan haserrea.
- 47: Atso batzu, hinki hanka, bai eta zonbait lasterka!
- 48: Atza kentzako Doniane goizaldean, argia baino lehen, sariotako ihintzean biluxik izulika ibiltea ona da.
- 49: Aurten etzara hilko. (Ordaintzerakoan diru juxtua ateratzen bada poltsikotik dendariari).
- 50: Ave Maria xuria, bost penitentzia; lurra dakar ogiak, xotxak dakar gorria. Lokaria, mokaria, parabisuko itsaria. Parabisuan zenbat ate? Hetaik hobenetaik sar nindaik. Urzo xuria bidian baratu: –Zer dakarrak hor? –Olio ta krisma. –Hauri, batea nezak. –Ehezaket batea. Zeren ez? –Haren ez. Zeruetako Jainko Jauna diok Erromako zubi puntan urrez urreztatuturik zilarrez zilarreztatuturik elorri zuriz koronaturik argi xuriz pintaturik. Hori gauian edo egunian hiruetan erraiten duenak ez duke ariman bekaturik, suyan denian suyak erre ez tio, urian denian urak ito ez tio, bidean doanian gaitzak harrapa ez tio, azken juizioko egunian ere salba nio.
- 51: Ave Mariya xuriya, xuriya eta ederra, anpara nazazu zeru kaskaletan, tribunal kakaretan. Jesukristo gure jaunak meza berria eman zubenien han zauden San Juan eta San Pedro anaiatik beti itaniko fest bihar komunika. Hau ostiraletan hiru aldiz esaten duenak ez duela izango bekaturik. Bekatue utzi te prugatoriotik animak ateratzen. Dakinak eztakinai erakusteko aurriz bi ikasten ahal eta ikas eztenik izain duela azken juizioko egunin seiñalia.
- 52: Azkordin dakar. (Ospela edo azkordina kentzeko formula).
- 53: Banoa ilunpe hontara eztakit noiz artio, gaur gure azken oreña heldua balin bada zure esku saindietan jar bedi gure arima. (Oheratu aurretiko otoitza).
- 54: Banoa loaren hartzera Jesus, zure izenean, gau eta egun begira nazazu ene etsaien artean. Jauna, zure odol dibinoaz erosi nauzu munduan, arren errezibi nazazu hil eta ondoan zeruan. (Oheratu aurretiko otoitza).
- 55: Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatziurrena.
- 56: Barikuetan ipinita jaioriko txitak zori txarra izango daue.
- 57: Barikuko iretargia txarra izaten da.
- 58: Barikuko jaiotzea, suerte txarrekoa.
- 59: Basasua itsasua ozanera, idukalen semearken, semeorabano, juantxekago. (Basasuen aurka).
- 60: Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi. (Garitzak sendatzeko).
- 61: Bat, bi, hiru, lau, bost, sei, zazpi, zortzi, bederatzi. (Zotina kentzeko; arnasa batetan esan behar da).
- 62: Begia barrura, zamarra kanpora, Andra Mari lagun. (Zaborra bat begitik kentzeko).
- 63: Begiko mina kentzeko bortako giltza bederatzi aldiz begian igaraiten duzu. Begia bihotzari jarraitzen ziozu.
- 64: Begi oker, tripa musker, zaia binper!
- 65: Belarriko mina kentzeko San Gregoriori errezatzen zaio.
- 66: Belaun hontatik pasa dedilla bestera, hontatik joan dedilla hemendik. (Belauneko mina kentzeko).
- 67: Bernazurra hausiko aldattaz. (Madarikazioa).

- 68: Bi aldiz bateatua bi aldiz hiltzen da.
 69: Bi bataiok bi heriotza zor ditue.
 70: Bigarren argi hori arimentzat izan daiteala. (Sukaldean bi argi pizturik dagoenean).
 71: Bihotzeko mina ezta osatutekoa.
 72: Biziena daukanari bizia luzatuteko sukalokelea, okelea, ta okelea emoten dautse.
 73: Boladak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostak lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat. (Escrofula sendatzeko).
 74: Dabantia korda laxatzen bada, senargaia infidel da.
 75: Deabruak boletan dabilza. (Ostotsa denean).
 76: Deabruak haserreturik dabillza. (Ostotsa denean).
 77: Diruz saldu nahiz erositako erleari ezkabia jiten zako.
 78: Dominixteku, ehun ostikun!
 79: Donianez goizean goiz jaikitzen dena, urte guztian eztu logura izanen.
 80: Edaratea sendatzeko, txerrimina beraxtuxe eserten da eri gaixoan.
 81: Edera izan nahi duena jar dadiela ekea den tokian.
 82: Ederrenari jiten zako kea.
 83: Egin dozue Zantantzar da Mari Galeta. (Atsalaskari baten egiten denean).
 84: Egur ona nahi duenak gorapenean egotxi behar du.
 85: Eguzkia joan da bere amagana, bihar etorriko da denpora ona bada.
 86: Ehun horriko larrosea egosi ta haren urez kentzen da disipula.
 87: Ehun urtez, oilar bat egunian janez, haur bat urtian eginez!
 88: Elorrioa loran dago, artoa ereinda balego.
 90: Emakume bat txistua jotzen ari danean, Andre Mariak nigar egiten du.
 91: Emakundez gabez iruten ari den emakumeari sapalarra elkitzen zaio.
 92: Enoa aurten hiltzen. (Dendariari dirua justuki eman ostean).
 93: Eperra izan baledi, horetako izanen huen. (Dendariari dirua justuki eman ostean).
 94: Erein ere ezta deusik egiten hilberrian.
 95: Erleak aurretik igarten daude ekatxa noz datorren.
 96: Erleren bat kristalera datorrenean norbait hilen da.
 97: Erle bat lehioalat jiten denean, eztuzu erho behar.
 98: Erle ebatsiak ezta ezirik ez umerik egiten.
 99: Erleak ezta lanik agirian egiten.
 100: Erleak hiltzea pekatu handia da.
 101: Erpuruaz esku muturra jotzen duena sorgina omen da.
 102: Erramu egunez jauntzi berri bat estrenatzen delarik, deabruari begi bat kentzen zako.
 103: Erramu larunbata eta Lazaro ostiralez barutzen dena salbatuko da.
 104: Errana, arrana.
 105: Errana ezta gozoa, bada bere eztizkoa.
 106: Errementauko aldau. (Madarikazioa).
 107: Errena, gerrena.
 108: Errokan dagon mullua iruin behar da dena, bestelaz bihar mezara segituko zaitu.
 109: Erromako zubi azpitik igaroten dana, gizona bada emakumea egiten da, emakumea bada, gizondu.
 110: Errosarioak saldu ta kartak erosi ta Jangoikuaren grazian bizi.
 111: Eskuarea hortzez gora dagoanean, Andra Maria negarrez egoten da.
 112: Eskubitarra beste eskuko atzamar bigaz hartzen dabena sorgina ei da.
 113: Eskumuturrean kukusoak atxikitzen badu, dirua segurua.
 114: Etor ditzen, gure buru, zortzi mila orga debru.
 115: Etsaia apartakit, Gurutziaaren indarrez, amen. Saluk, Sainmark, Sanmatio, San Juan, Santa Maria, apartakit Ingumerie.
 116: Etsaiak alkarri su egotzen ari dituk. (Ostotsa denean).

- 117: Etxekoak ofea eta aingeruak sukaldea, jinkoa barnea, deabrua kanpoa. (Oheratu aurretik etxea konjuratzeko).
- 118: Etxerako zara ta etxerako izan zatez. (Katu berria etxeari lotzeko).
- 119: Etzaten niz oheat leku ilun bateat, Jauna, ni hemendik jeiki gabe izaiten bada ene azken orena, izan bedi ene arima zure esku sainduetan errezibitia. (Oheratu aurretiko orazioa).
- 120: Etziten niz Jinkoakin, jeikiten Ama Birgiñakin, Jesus dut bihotzean, aingeruak saihtesean, gaiztoak aparta zakizkit, ez nazaziela ataka loan ez amestean.
- 121: Ez hiz aurtzen ezkonduko. (Katuari buztana zapaltzean).
- 122: Ezkontze amodiozko, bizitze dolozeko.
- 123: Gabaz ezta izpilura begira egon behar.
- 124: Galtzak binperrez jauntzi ezkerro xantza izanen du hartan.
- 125: Galtzerdiak iraultziz gainera jantzi ezkerro nonbait auzia.
- 126: Gangarabilak dire bederatzi, bedratziak zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauak hiru, hiruak biga, biak bat, gangarabilak egin dezala leher eta zapart. (Girgilak sendatzeko).
- 127: Garatzak sendatzeko bare bat osatu behar da.
- 128: Garenan garenan ohatzean, gauean egingo dinagu ardatzean.
- 129: Garitzak aingeru bedarrekin batera ta bestera igortziezkero kentzen dira.
- 130: Gauargi! Hi aldiz jin akitala egunargia! (Inguma aldentzeko).
- 131: Gauzez udan burutsik dabiltzan gizonak karsoiltzen dira.
- 132: Gaur dala Maria kale, bihar dala Zantantzart, egin dezagun tripan larruak zart.
- 133: Gaur kontsolatu nozu eguzkia, bihar bere etorri zakidaz kontsolan naitean.
- 134: Gauza galdua edireiteko, har San Antonio ararteko.
- 135: Gaztaina gordinak jan ezkerro, zorriak egiten dira sabelean.
- 136: Gaztaina hostoa sagu baten belarria aiña haundi egin ezkerro, artoa erein leike.
- 137: Gaztainak egositako ura ona da azkordinak osatuteko.
- 138: Geu geran bezala, kontrako liburua ekarri degu. Inguruz inguru intxaur hostoa liburu. Kartillaz Aitzkorri, al maiz de Zegama, al maiz de Zuzpurrutegi, amen.
- 139: Gibealekoa uratsaz eta gazuraz osatuten da.
- 140: Gilin galan, giln galan, duenak eztuenari eman, berzelaz karrotea buruti peiti.
- 141: Gingilak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, sekulan gehiago sor eztadiela gingila biki bat. (Girgilak sendatzeko).
- 142: Girgilak dira bederatzi, bederatziak zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauk hiru, hiruak bi, biak bat, girgilak dira zirt edo zart. (Girgila edo escrofula sendatzeko).
- 143: Goazenan goazenan ohatzera, goizean jaikiko gaitun ardatzera. (Gorulariei gabeen).
- 144: Gorraizea San Gregorioren olioaz kentzen da.
- 145: Guk botako zaitugu ta parkatu iguzu. (Zuhaitz bat moztu aurretik).
- 146: Gure aitaita bolan dabil. (Ostotsa denean).
- 147: Gu txartoen bizi garenak bagina, elitzake munduan txarrik izango. (Bazkaldu ostean).
- 148: Guzuzra badiñot, nagoan lekutik eneuke ziririk egin behar.
- 149: Hago isilik oiloak txiz egin arte.
- 150: Hamaika mila demoniñok eramango altek, amen. (Madarikazioa).
- 151: Harro harro Mariaño, bota zangoa gohoroño!
- 152: Hattikun, hattikun, fuera Mariun!
- 153: Hau bat, hau bapez; hau bat, hau bapez. (Garitzak sendatzeko).
- 154: Hau egia ezpada, ez nikezu hementik higitu behar.
- 155: Haurrak bat emaiten badio amari, amak biga eman behar dazkio haurrari.
- 156: Haurrek elukie elerik erran behar oiloak piz egiten dienean baizik.
- 157: Haurren basasuaiaren sendotzeko ona duzu barurtua.

- 158: Hautsarren egunean txakurrak eta katuak bere barau egiten dabe.
- 159: Higi hadi, da gau erdi, altx ipurdi!
- 160: Hi jaio hintzanean, arkuma buru zuri bat jaio balitz, hobe genduan. (Madarikazioa).
- 161: Hilbera da onena asto nahiz ardiari ilea ebakitzeko.
- 162: Hilberako egurra erretoko onena.
- 163: Hilberako oilandatsu, hilbarrikoa oilaskotsu.
- 164: Hilberan txerriak hiltzea da onena.
- 165: Hilberrian eiten da egurra, hilzarrekoa bainougarri hobe ta arinago baita.
- 166: Hilberriko zalke ta oloak lekatik ixuri egiten dira.
- 167: Hilberriaz ebakitako ilea hazi ta meaztu egiten da.
- 168: Hilberriaz egindako ongarriak indarra galtzen du.
- 169: Hilberriaz egindako ongarria legortu egiten da.
- 170: Hilberriaz egindako ongarria lizundu ta gogortu egiten da.
- 171: Hilberriaz egindako ongarria lurrin batetan egoten da.
- 172: Hilko alduk, amen. (Madarikazioa).
- 173: Hilzarrean moxtu behar da biloa, azkartu ta usutzen zaiolako.
- 174: Hilzarrean moztu behar da ulea, zuritu eztaitean.
- 175: Hiru marapil egin ta zori ona izaten da.
- 176: Horra emaztekien gaiztakeriak. (Apirilan eguraldi txarra egiten duenean, gizonak emakumeei).
- 177: Horra gizonen putar hostikoak. (Martxoan eguraldi txarra egiten duenean, emakumeak gizonaei).
- 178: Horrek barikuan jaioa izan behar dau. (Zorigabeari).
- 179: Igandean hazkazalak moztan dituanak ez kardak izain tu behatzetan.
- 180: Ihia bat, enorra bi, ihi honek kenduko dik enor hori. (Garitzak kentzeko).
- 181: Inguma, enauk hire bildur. Jinkoa eta Andre Maria hartzen tiat lagun. Zeruan izar, lurrean belar, kostan hare, hek guzak kondatu arte, ehadiela nereganat ager.
- 182: Ingumes errones, ez niok hire beldurrez, Jesus diat aita, ama birgiña ama, zeruko saindu ta aingeru guziak guarda.
- 183: Inguru inguru, intxaur hostoa liburu. Salbate sagasta berri eta sagasti berri han, matxikate udabarro mendia.
- 184: Intxaur zokolina jan ezkerro, hilko haiz.
- 185: Itoko alda. (Madarikazioa).
- 186: Itoko alduk, amen. (Madarikazioa).
- 187: Itzulietara norbaitek zerbait jantzi ezkerro iñok eztau engañauko.
- 188: Izpilu bat etxean hautsi ezkerro laister zori txarra.
- 189: Izpilu ostein txerren dago.
- 190: Jainkoak duela parte, aingeruek bertze hainbertze, etsaiek baterez.
- 191: Jainkoak estreña on daigula. (Zerbait lehendabiziko aldiz jaten denean).
- 192: Jainkuain kurutzia ene kopetan, Jainkuain hitza ene mihian, eta Jainkuain grazia ene arima eta gorputzian. (Ura sainduz zerbait bedeinkatzen denean).
- 193: Janak on dagizula, edanak gaitzik ez, gorputzak osasuna, animak kalterik ez.
- 194: Janak on dagizula, edanak kalterik ez, Frantzisko gureak ekarrita, okolluan ahuntzi ez.
- 195: Jangoikoak duela parte, aingeriak bertze hainbertze, etsaiek batre. (Ekaitzak aldentzeko).
- 196: Jauna oizu su zaharra eta ekatzu berria. (Su berria egiteko).
- 197: Jaun Donaani Batista, gazteok dantzan gabiltza, balin bagabiltza ta ezpalin bagabiltza, hunat atso kalbo murrizta.
- 198: Jaungoikoa, horra nere hagin zarra, eta ekar bezait berria.
- 199: Jaungoikoak estreña on daigula, hurrengo urtean beste honenbeste egin dezagula.
- 200: Jaungoikoak zeinu onekoa egin zaitzala, zu gurekin ta gu zurekin izateko. (Aitak seme-ala-bari lehenengo jaunartzean).

- 201: Jaun San Bladi nik sua estali, bortan bada gaistaginik han harri badi. Jaun santa Kruz zilar Santa Kruz. (Sua bedeinkatzeko).
- 202: Jaun San Bladi, nik sua estali, edozoin gaisto jan baladi bortan bedi harri, Jinkoari dago gau oroz, Anderdena Maria gau oroz, Jinkoa eta Anderdena Maria zaurthe gurekin etzatera, aingeru hunak gure supazterrera, gure suiaren beiratzera. (Sua estaltzeko).
- 203: Jauzi, jauzi, Mari Martin, hire zango makurrekin!
- 204: Jesus, Ama birjiña, ongi etorri txopina; bart etorri bazina, ongi afaldurik fain zina. (Zotina kentzeko).
- 205: Jesusekin etzan Jesusekin jeiki, Jeinkua eta Anderdena Maria ohian etzakizkit. Hiru aingeru, bat ohe burukitan eta biga zangotan. Gaur hiltzen bagira gure arima zure esku sailduetan. (Oheratu aurretiko otoitza).
- 206: Jesus etzitean, Jesus xeikitean, Jesus bara zakista bihotzean, Jesus dizut aita, Birjina dizut ama, apastoloa osaba, San Migel dizut guardia, orain Ama Birjiñaren alabantzan Ave Maria.
- 207: Jesus Maria ta Joxepe, gure haurraren bihotzean sar zaitezte. (Umetxo batek arrosia egitean).
- 208: Jinkoa gauza berri, eman ezaguzu pake ta osagarri. (Lehenengo frutua jaten denean).
- 209: Jinkoa zure izenean. (Lehenengo frutu bat jaten denean).
- 210: Jinkoiloa nolako, berriak halako.
- 211: Jinko jauna, orizu hagin zaharra, ta emaguzu berria.
- 212: Jinko maitea, orizu zure hortz zaharra eta ekartzu zure berria.
- 213: Jinkua eta Anderdena Maria ni ziekin ohatzean. Jiten niz leku ilun huntara hila banintz bezala. Ni hemendik jeiki gabe izaiten bada ene azken orena, amen, otoi, Jinkua, salbazazu nere arima maitea. (Oheratu aurretiko otoitza).
- 214: Jinkuak daiziela egun hun, hilak eta biziak, hemen zizten guziak. Ziek gu bezala izanak, guk ziek bezala beharrak. (Hilerrian sartzeko formula).
- 215: Jo harat eta ho hunat, denak igor debruatarat!
- 216: Jondone Baladi, nik sua estali, gaitz bat jin baledi, bortan geldi bedi!
- 217: Jondoni Petiri, zain otoi su hori, gaitza jin baladi, urrun egon bedil
- 218: Jurnaliala galdu duk. (Aitzurra alorrean eskuetatik erori ezker).
- 219: Kabale maiteak: etxeko nagusia hil zauzie. (Etxeko nagusia hiltzean abereei).
- 220: Kandelario lario, atxari ura dano, erroterari uruna, hauxe da guk baoguna.
- 221: Kandelera flora, sube buruba leka bera! Nik subia ikusi, subiek ni ez ikusi. (Sugeen aurka).
- 222: Kandelario txirio, atxari ura dario, erremesteri mustio, zubizkain ta madari, una peru metxari, paradisuan gloria, paradisuan zazpi ate, haretatik baten banagoke.
- 223: Katarroa gauza beroakaz kentzen da.
- 224: Kea ederregana joaten da.
- 225: Khinberrez gora jaunzten denak kado bat izanen du.
- 226: Kirkila bat eta kirkila bi, kirkilak dira hamabi. Hamabitik hamalkara, hamaikatik hamarrera, hamarretik bederatziara, bederatzitik zortziara, zortzitik zazpira, zazpitik seira, seitik boatera, bostetik laura, lautik hirura, hirutik bira, bitik batera, batetik bapezera. (Escrofufa [kirkila] sendatzeko).
- 227: Labana bat agoz gora badago loteria saria izango.
- 228: Laratzak daki nor nor dan.
- 229: Laratzari etxako ibili eragin behar, bestela Txerren zirikatuten ei da.
- 230: Larramilo ura ta tintirrinaz kentzen da goragalea.
- 231: Lastima dek hire begia lurra jan beharra. (Dendariari dirua justuki eman ostean).
- 232: Lau hostodun nielkara arkitzen duena zoritsua izanen xu.
- 233: Lazarako domekea txarrantxarien domekea.
- 234: Lazarok txoria harrapatu, Erramok pelatu, eta Pazkok xan.
- 235: Lepezurra hautsiko aldik, amen. (Madarikazioa).
- 236: Lertuko alduk, amen. (Madarikazioa).

- 237: Lexiberak zapia bihurkeran txanbihurrak urteten badautse, amaginarreba gaiztoa izango dabe.
- 238: Lipu bat dilindan agertzen bada, goizean bederatzia gabe, berri gaizto. Hamar orenetarik harat, plazerezko berria ekartzen du. Arratsaldeko lau orenetarik harat agertuz gero, bisita baten esperantxa.
- 239: Lorea behar duen belarra, hilberan aldatu behar da.
- 240: Lupuak itoko aldik. (Madarikazioa).
- 241: Lupuak jango aldik, amen. (Madarikazioa).
- 242: Lupuak joko alda. (Euskaraz dagoen madarizio bortitzena).
- 243: Lursagarra hilzarrean erein behar da.
- 244: Lutu barrikoa ezta zutunduten elizan ebangelioan...
- 245: Magdalenak gorde zagizala. (Oiloei).
- 246: Mahoma, enuk hire beldur; etzaten nuk Jinkuaikin, jeikitzen Anderdena Mariaikin, aingeru ona sahetsian, Jesus ene bihotzian, janian, edanian, loan, ametsian. (Mahuma aldentzeko otoitza).
- 247: Mahoma enuk hire beldur, hemen tiat Jinkua eta Anderdena Maria lagun. (Mahuma aldentzeko otoitza).
- 248: Mahuma, mahuma, enuk hire beldur, Jinkuaikin etzaten nuk, Anderdena Mariaikin jeikitzen bi aingeru sahetsian egoiten nuk. (Mahuma aldentzeko otoitza).
- 249: Mahuma gaur enuk hire beldur, loan ez ihatarrian Jinkua diau aita, Anderdena Maria ama, Jandonahani gazaita, Jandone Petri kusi. Horiek denak ditiau askazi loiten ahal diau ausarki. (Mahuma aldentzeko otoitza).
- 250: Mahuma, hi ehiz ene laguna! Jinkua eta Anderdena Maria dira ene lagunak. (Mahuma aldentzeko otoitza).
- 251: Mahuma hiza Mahuma? E nuk hire beldur. Etzaten nuk Jinkuaikin, Jeikitzen Andredena Mariaikin, aingeru sahetsian Jesus bihotzian.
- 252: Maizandre bat, maizandre bi, maizandreak dira bederatzia, bederatzia zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauak hiru, hiruak bi, biak bat, bat bat ere ez, maizandreak ez. (Girgilak sendatzeko).
- 253: Maria Santisima negarrez dago ta geldi zazu. (Larazta mugitzen denean).
- 254: Maria teilatuko, gonagorria: eutsi hagin zarra, ta ekazu barria. (Hartz edo hagin bar erortzen denean, berria laster izateko).
- 255: Maripa tellatu: heutsi hagin zarra, ta ekazu barria. (Hortz edo hagin bat erortzen denean, berria laster izateko).
- 256: Marraskulu bat zatitu ta bere ganean ipinita osatuten da zaldarra.
- 257: Martitzena ta barikua egun txarrak dira behar barri bat hasteko.
- 258: Martitzeneko ezkontzea martirioa.
- 259: Martitzen ta barikuetan ez da ule puntarik ebagi behar.
- 260: Miarma baltzak ameraunetik urteten badau, zori txar bat dakar etxera.
- 261: Mixirrika argi ondoan badabil, biharamonean berri onak.
- 262: Mixirrika txuria Jaungoikoaren mandataria.
- 263: Moñoa askaketan danean, beste batekin dabil gizona.
- 264: Nabala ahoz gora mahaiganean badago, bilhaka izanen da.
- 265: Naparrieriak osatuteko beroa behar dau.
- 266: Neska txistularia, mando ostikaria.
- 267: Ni bezala balego munduko gaizkiena. (Bazkaldu ostean).
- 268: Ni bikala munduko gaixkiena. (Bazkaldu ostean).
- 269: Norbait hil orduan euri haundia bada, zuzen zerura dijoa.
- 270: Ogi bedeinkatua, lurrean injindratua, aldanen bedeinkatua; ni aste hontan hiltzen banaiz, nere anima izan ditela sendatua eta salbatua.
- 271: Ogi bedeinkatu hau izan ditela aste guzian egin dituda pekatuak barkatzako.

- 272: Ogi benedikatua jaten duen xakurra edo gatua errabiatzen da.
- 273: Ogi hau purgatorioko animen faboretan izan bedi.
- 274: Ohera nua, ohetik nator. Bilatu ditut hiru aingeru, bi burkoan bat oinetan. Aita San Jose, nun dezu semia? Hor dator arantza beltzez, iltze gogorrez josirik. Hau gabian hiru bider esaten duanak ez du ikusiko inpernurik.
- 275: Oilarrak gabaz zazpi kukurruk, etxean norbait hilko danean zantzu.
- 276: Oiloa kukurruk ari bada, laxter bat edo bat hilko da.
- 277: O iruzki saildia! Eman zahuzu biziko eta hileko argia.
- 278: Olioia jauzi ezker, zori txarra dator. Ardoa jauzi ezker berriz poza.
- 279: Oltzadarra edaten ene kalitxa eihartzen. (Garitzak kentzeko).
- 280: On dagizula. (Bazkaltzen denean).
- 281: Ongi etorri iduzki xuri. (Eguzkia ateratzen denean).
- 282: Onontzaro begi gorri txaminira da etorri, hausten baldin badegu barua, horrek lepoa kendu guri.
- 283: Orainoa daukana ezta sorgiña.
- 284: Orate fratres, fuera berrugates. (Garitzak kentzeko).
- 285: Ori jinkoa zaharra, ekarzu berria. (Hortz berria lasterren izateko).
- 286: Orinik eztuen presona, sorgina da.
- 287: Orrazia burutik erortzen bada, senargaia harekin pentsatzen ari da.
- 288: Ortzadarrak uda edaten, nere karitzak orain juaten. (Garitzak kentzeko).
- 289: Ortzilare santuz, orantza ezta arrotzen.
- 290: Ortzirailan sobera irri egiten duenak, igandean nigar eginen du.
- 291: Osasunez urratu dezazula. (Arropa berria jazen duenari).
- 292: Ostarkua ikusi ezker ehun urtean ez dago dilubiorik.
- 293: Ostarkuari begiratu ezker, haginak usteldu egiten dira.
- 294: Ostirala sorgin eguna da.
- 295: Ostiraleko hazkazalekin infernurako galtzada egiten du deabruak.
- 296: Ostreilakak baijeroari Erromako bidea erakusten die.
- 297: Oto zarra ta ekatzak berria. (Honza zaharra sura botza).
- 298: Otzikara asunakaz igurdi ta joaten da.
- 299: Pañuelu bat baizik ezpada ere zerbait estreñatu behar da Erramu egunean.
- 300: Papar gorririk hil behar ezta, barri onak dakaz ta.
- 301: Parabisuko hiltzena, Ostia konsagratzalia, benedikahuzu aldaria, benedikazazu ofia. Apartadi satan gaistua, Jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, Jinkua eta Anderdena Maria zahute ziek enekin. (Oheratu aurretik goatzea benedikatzeko).
- 302: Parte onekoa bazara, zer gura dozun esaizu; parte txarrekoa bazara, zoaz nigandik zazpi estatuan. (Arima bat agertzen denean).
- 303: Pater noster txikia, lurak dakar ogia, txotxak ardo txuria, paradisuko gloria.
- 304: Plumonia kentzeko, larra bedarrakaz purgau ta gero izerditu behar da.
- 305: Plumonia kentzeko mugita ur egosia da guztiz ona.
- 306: Sabeleko minak kentzeko, erpuru biakaz sabela igurdi ta igurdi egun behar dako.
- 307: Sabeleko mina kentzeko, ume baten txiza edaten emon bekio.
- 308: Saguzarra, eutsi hagin zarra ta ekazu hagin barria. (Hortz zaharra teilatura botez).
- 309: Sain tiretu, sain urratu, sana bere tokian sartu. (Zartadura sendatzeko).
- 310: Sakelean baratxuria hoge ta lau orduz iduki behar da, agineko mina kentzeko.
- 311: Saluk, San Mark, San Mateo, San Juan, Santa Maria, apartadi ingumerie. (Umeak oheratzerakoan amak esandako formula).
- 312: San Andres, barda ein dut amets, zurez eta neurez, Jinkoa ta Andredena Maria, har nezazie zien hunez, amen.
- 313: San Antoniok eriak ditu sendatzen, izurriteak hedatzen.
- 314: San Antonio Padua, harrapa zazu ene gauza galdua.

- 315: San Blas nik suya itzali, bortan bada etsaik han harri bedi. Etxeko jendiak ofeat, aingeriak sukaldeat, Jinkua eta Anderdena maitia, zahute guekin ofeat. (Sua estaltzeko formula).
- 316: San Juan egunean biaoa egiten duena urte guziko lo mina.
- 317: San Juanek jagon dagiala. (Bildotsak zaintzeko).
- 318: San Juan heldu da, sorginen beldurra galdu da, galdu bada galdailala, ager ez daila sekula. (Donianeko sua saltatzeko formula).
- 319: San Juan loak dira hauek. (Lo luzeak).
- 320: San Luk, eskolara joan behar duk, bestela zurra eramanen duk.
- 321: San Luk, San Mark, San Juan, San Mateo, Santa Maria, apartadi Ingume.
- 322: San Martinek jagon dagiala. (Ahumeak zaintzeko).
- 323: San Miguel, San Gabriel, San Rapail, ohera noa, lo honetan hiltzen banaiz, nere arima salba dedin zeruan.
- 324: San Morelli sua enkomendi, ez piztu ta ez itzali, Jesu Kristo gure jauna salbedi. (Sua itzaltzeko formula).
- 325: San Pedro egunean sagan pixarekin ere ezta buzti behar.
- 326: San Pedroz kuku, San Martzialez mutu.
- 327: Santa Barbara zorionekoak gorde gagizala trumoe ta oinestuetatik eta bat baterako herioztatik.
- 328: Santa Ines in biau amets, itekotan ona, bertzenaz baterez. (Amets txarrak ez ukaiteko formula).
- 329: Santa Ines libra zaidazu amets txarretikan. (Amets txarrak ez ukaiteko).
- 330: Santa Kurutze, hiru urte kurutze, aingeruek zatozte bihar goizian gure etxera su eske, etsaia apartakit gurutzearen indarrez. (Etsaien aurkako formula).
- 331: Santo Domingori errezen zaio, buruko mina kentzeko.
- 332: Sarnafera, huna barnera gaistoa kanpora! Arto ta ogia Espaiñiara, ezkabia Frantziara! (Donianeko sua saltatzeko).
- 333: Sarnarik etorri eztaiten, maiatz lehen egunean esnea ta koipatsu hartzen da.
- 334: Sarnarik ez izateko, maiatz lehen egunean berakatz horrizko arrautz opila jaten da.
- 335: Sua batzean, sua batzean, infernuko guztiak gure etxetik irtetzen, mila aingeru sartzen.
- 336: Su garra bur bur ari denean, aize hegoa heldu da.
- 337: Suge bat akabatzen duenak zeruko iskalera bat irabazten du.
- 338: Su zarra kanpora, berria barruna. (Su berria ekartzen denarako formula).
- 339: Tortxa erreko diakonat bai nik hori. (Gorrotatzen den batetaz ari denean).
- 340: To zore xaharra edauk nore berria. (Hortza zaharra sua botaz).
- 341: Trikun trakun, mendian ilun, nehorri gau hun!
- 342: Txakur bat gau ilun batez dausiz edo aiñuriak ari denean norbait uste eztugularik hilen da.
- 343: Txarria hilteko egun txarra da hilbarria.
- 344: Txerren bolaka dabil. (Ostotsa denean).
- 345: Txilibili txuriak barri onak, battzak txarrak.
- 346: Tximeleta beltza baldin bada hileta iragartzen du, zuria baldin bada berri onak dakarzuki.
- 347: Tximeleta zuria zerukoa da, beltza inpernukoa, gorria purgatoriokoa.
- 348: Tximirrika gabez argi inguruan dabilenean berri ekarle.
- 349: Tximistak burutik sart ta orpotik atera ta errebenta arrai ingo aldik, amen. (Madarikazioa).
- 350: Txipiritona beltza hil egin behar da.
- 351: Txiza edanda kentzen da zuldarra.
- 352: Txizarik egin ezina arto bizarren urez kentzen da.
- 353: Txiztor-miztor emakunde.
- 354: Uiaz kentzen da ezkabia.
- 355: Umeari begiak osatuteko ona da barau txua.
- 356: Umeari ilea hilberan moztu behar zaio.
- 357: Ur goiena ur barrena, urte berri egun ona.
- 358: Xagu-xagarra, tori ene hortz xagarra ta kartzu berria. (Hortz berria lasterren edukitzeko).

- 359: Xarnafera, huna barnera, gaistua kanpora. Arno ta ogia Española, ezkabia Frantziara. (Donianeko sua saltatzeko).
- 360: Xarnafera, huna barnerat, gaitza kanporat.
- 361: Xopina ponpina, bart torri izan bazina, biek etzinen ginen.
- 362: Xuri hintzan bena beltz izanen haiz. (Beleari).
- 363: Zahar lehen, gazte hemen, akelarren!
- 364: Zaharrek ez dute beren urteen berri eman behar laster hil ez ditzen.
- 365: Zakurra gabez uluka ari denean, norbait laster hilen da.
- 366: Zaldarrak San Juan bedarrez eginiko enplastua behar dau.
- 367: Zan tiratu, zan urratu, zana bere lekuan sartu. (Zainartatzea sendatzeko).
- 368: Zapatua da ezkontzeko egunik onena.
- 369: Zarrenak fuera, atso guztiak ganbelapera. (Donianeko sua saltatzeko).
- 370: Zazpi, sei, bost, lau, hiru, bi, bat. (Garitzak kentzeko).
- 371: Zazpi urtez ez hiz ezkonduko. (Katuari buztana zapaldu ostean).
- 372: Zehe bat sudur, motto makur, bizkar kunkur!
- 373: Zeruan izar, lurrean belar, itsasuan hare, hainbeste bekatu egindare barkatuek izango diela. Hau ostiralien eta launbatien esaten duena, aitu ta ikasi ez ikasi ta esan ez den dubena seiñale izango dela juizioko egunien.
- 374: Zeruan izar, lurrean belar, sorgin hau bedi lotarik atzar!
- 375: Zeure izenean ta neure gizenean. (Bazkaltzean).
- 376: Zikatuko alaz. (Madarikazioa).
- 377: Zingira min, zingira siñal, zingira nik sendatu; aitarekin, semearekin, izpiritu sainduarekin, nik urratu. (Erpurukoak sendatzeko).
- 378: Zingiri sor, zingiri gei, zingiri gurutzi, zingiri salama, etzaitut nik sendatzen, aitaren, semearen, ezpriritu santuaren bendiziua, senda zala, arnen.
- 379: Zingiri sor, zingiri salamon, nik etzaitut sendatzen, aitak eta semeak eta espiritu santu gabe.
- 380: Zoin eder, akelarrian, ipurdiak agerian!
- 381: Zoldua auspean kipula orio piska bategaz erre ta kentzen da.
- 382: Zuen osasunerako ta neure onerako. (Bazkaldu ostean).
- 383: Zure osagarri ta ene zaragiari. (Bazkaltzean).
- 384: Zuri izan yaz, beltz utzuliren yaz, garagarzaroan ta gari-ilean urik eztuk edanen. (Beleari).

III. APENDIZEA HAUR FORMULAK

- 1: Ailargina, mexkondina, kontan dela, kontan.
- 2: Aista txipiritona, txipiritona, ona txipiritona, aista.
- 3: Aita da txukulun berde, ama da mazusta, aita ekarriko dotso arnari gona barritxo ederra.
- 4: Aitaren kapa alkipean
- 5: Aita ttuntun izatekotan, senarra behar luke ttunttuna.
- 6: Aittita dala txuntxulun berde, amuma dala mazusta, aita joan da Bitoriara, ama lepoan hartuta.
- 7: Aizu ttikurru ttaku, ni enaiz eroa, sardin burua baino, hobe duk oiloa.
- 8: Akerra burdu burdu, errapean lollo, adarretan asto: pin pan larrera.
- 9: Akerrak adarrak okerrak ditu, adarrak okerrak akerrak ditu, adarrak akerrak okerrak ditu, okerrak adarrak akerrak ditu. (Ahokorapiloa).
- 10: Ala kinkirriñera, ala samurrera, Joxepa plaza berriko, bira hadi beste aldera.
- 11: Alkipean kapa, kapa alkipean. (Ahokorapiloa).
- 12: Andere kota gorri, bihar ekhi ala eubi? Ekhi balin bada, hegalta hadi, ebri balin bada, zapar-ta hadi.
- 13: Andregaiarik badek? Bai, ederra, bikaina, gizona, Patrizia du izena.
- 14: Andres-mandres, kolko bete tremes, harek janda gosez, soloak gora, soloak bera, negarrez.
- 15: Anianda-manianda, itsusia, Maria ohean da, lehioa txipi, xapatero ninye, atxipotin zilharra, Añatoren beharra, opil tutututela bilatu.
- 16: Arabako abadearen kapelapean bada garau bi. (Ahokorapiloa).
- 17: Ardoila-mardolila, kinkuran kin, portera ziria, portera rnin, xera mera, kirun karun plet.
- 18: Ardoifa-mardoila, kinkuran kin, portera ziria, portera min, zera mera, lirun karun plit.
- 19: Ave Marietakoak etxera ordu, neskatala polit politentzat ogera ordu.
- 20: Arianda-marianda, sukalde zaharra, kedar beltza, biper, gatza, tafo-malo, esne bero, bertza zilo.
- 21: Ariola-mariola, kinkuan kin, portan zela portan min, arraxinalet-arraxinalet, xegeren megeren, kirun karun xek.
- 22: Ariola-marriola, kin-kun-kin, portan zela, portan min, arrixanalet-marraxinalet, kirun karun pek.
- 23: Arla-marla, kinkonkin, portan zela, portan min, arraxinalet-marraxinalet, segeren megeren, kirun karun plet.
- 24: Arratoia arrileran, sagua tanbolin joten, astoa ta mandoa dantzaz, zorria barrez itoten, Txantxilon eta txantxilon, marabeun dukaten andrea, hauxe da eroste merkea.
- 25: Arre horra, aurrean arraio. (Ahokorapiloa).
- 26: Arrelando-lando, marikita buskando, zinko konpañia, hemen gatoz lau, kanpae jolen bi, emaizu limosnia, Jankoikuagatik.
- 27: Arrijola-brijola, etxa la kamala, bikto-biktoria, bringun-brangun, plixt.
- 28: Atsoa zirri zarra, errokan hasteko gogo txarra, pinta erdia irautzen du, atsein hartzen du bihotzean.
- 29: Atxa-mitxa zilarra, joan joan oilarra, ardi beltza bilara, o pitxon, biribilton, txin, txan, txon.
- 30: Atxikan izeneko jokuan erabiltzen diren formulak: Atxi (hartzen duena). Salbo eta kaldatzia (libratzeko). Putxi (onartzeko). Huts (Pikazo). Kaldatzia (eliminatzeko).
- 31: Atxia-motxia, besteren kotxea, zirrin zarran, txurrunplet, olea bite konkolo, gauza on zalea neu nago, atzera begira dagonentzat, ezer bere eztago, zidarra kanpan, zidarra kanpan, gari bat.
- 32: Atxia motxia perolipan, nire semea errotan, errotara nindoala, topatu nuen asto bat, kendu nion buztan bat, ipini nion beste bat, errota txikiak, klin klan.

- 33: Atxio matxio perolipan, nere semea errotan, errotara ninjoala, topatu nuen erbi bar, kendu nion begi bar, para nion berri bat, errota pio, klak klak.
- 34: Atzena murria zal zala, txerri gorriaren azala.
- 35: Atxian-motxian, peroli-pan, zeure semiak errotan, topa eban asto bat, kendu eutzan busten bat, ipiña eutzan beste bat, errota zarra, errota barri, kris kraus.
- 36: Aurten gure ortuan artoa berde erne da. (Ahokorapiloa).
- 37: Azkena murria, zaildu akit.
- 38: Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi.
- 39: Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zahi, zohi, bele, harma, zixpa, tiro, punp.
- 40: Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga, zahi, zohi, bele, arma, tiro punp.
- 41: Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, zapa, zotza, beatza, motza, errotari, kaskar-motza.
- 42: Baga, biga, hiruga, lauga, bosa, sea, sapa, zoka, berakatzza, tronpa.
- 43: Bapio lau lau lau, xaguxarrak janik nau, zeruetako alkate, lepoa lodi, ta zankoa mehe, preso sartu nau.
- 44: Baratzean aza, fera, futro, zoaza. Baratzean porru, jan ondoan dolu. Baratzean perezila, zaude isil, zaude isil, zaude isila.
- 45: Bartolome, burua lodi, eta lepoa mehe.
- 46: Bat bi hiru lau hamar hamalau, aitak saldu nau, amak erosi nau, Bilboko alkate zarrak preso sartu nau.
- 47: Bat bi hiru lau sagu zarrak jango al hau. Sagua ta Pilipe jaunak, nundik zatozte? Kaleak gora, kaleak bera, biribiltxoalkale, boltsan urre gorria, amilotx txoak baleki, atarako leuskio begia.
- 48: Bat eta bi, hiru eta lau, Txominek andrea falta dau, horma zuloan topatu dau, zirrike zirrike atera dau, lizibe ontzian beratu dau, laba ganean ziketu dau, elizara doala elizara doala, kakarralduak bildurtu dau.
- 49: Bat txardina, bitxardina, gorekema Bazkua xina, urzo txuriak elizara, urzo beltzak eburneara: xera xera xera, la cuaresma fuera, entre la carnal, sale la abadexal.
- 50: Beleak berreagara zerbait daroa, badaroa, berea daroa, daba errean ahoan daroa. (Ahokorapiloa).
- 51: Benedise bra, Karlos de libra, txutxupeta txutxupeta, bustamante bra, Karlos de libra.
- 52: Benedizebra, kalodemibra, txutxupeta txutxupeta, bustamantebra, kalodemibra.
- 53: Bilin bolon, bilin bolon, urak darama zorroa, zorroarekin astoa.
- 54: Binbilin bonbolon jan ta lo, Errege Frantzian balego, idiak soinu, akerrak dantzan, astoak danbolina jo.
- 55: Bira bira monte, zozo balkate, Ibarrangeluan alkate, Bilbon errejidore, gure auzoko Petratxu bere, atzera bira leiteke.
- 56: Bonbolon bat eta bonbolon bi, aitak astoa eraman din; hiltzen badu, hilen din, txitxiz aseren gitin.
- 57: Bonbolon bat eta bonbolon bi: bonbolon urerat erori; erori bazen, erori, orduan etzuzun egarri.
- 58: Bonbolon bat eta bonbolon bi, eragiok Santi arraun horri.
- 59: Bonbolostina, bonbolostina, otsoak jan du gure artzaina, otsokumeak bildotsen zaina, adios gure artalde zaina.
- 60: Buhamek badakite trinkun trakun egiten, trikun trakun egin eta oilaskoen ebasten, lupaireton lupaireton, lupair lupair lupaireton.
- 61: Bunbulun bunbulunete, botilan aguardiente, bunbulun bat eta bunbulun bi, bunbulun putzura erori, edan zituen pitxar bi, etzen orduan egarri.
- 62: Din daun, gabitxon, gabitxonía zoroa, aurak daroa zoroa, artoa bada beioa, ogia bada betor, din daun.
- 63: Dingi-lingi mañe, bijar Santa Mañe, etzi San Andres, abadie kantuan, umia zilluan, atte samiñez, ama negarrez, din-dan.

- 64: Domingo, sekelan gorringo, moltsan kukuso.
- 65: Domuru santuru, santuru, txerri handi bat hil dugu, buztana ez bestea jan dugu, bera lapi-koan daukagu.
- 66: Dona dona Isabela, Manuela, Katalina, beinte bonete, zipi-zipiton, Martin zapaton, kaña-bela tronpeta, lau kirikon, zaku zar batian hiru gizon, lau kiri-andre, bost señaie gurutze, elduñeta Santa Gurutze.
- 67: Dona-dona, katona, keke-lurden, manzana, tuturupe, tuturupe, otxoinuebe San Andres.
- 68: Dona-dona, katona, kike-lurden, manzana, pie pien gaña, lore loren gaña, asteriko, zinko, riko riko, kuarto, barrentxe, berritxo, borrotx, fuera.
- 69: Dona dona katona, sutondoan aitona, lepotik behera kuttuna, irten kanpora neska edo mutil ttunttuna.
- 70: Don don beledon, belendoko elizan, zazpi gizon dantzan, bi mozkor, bi mozkor, nahi duena, nahi duena, kan, po, ra.
- 71: Don don beledron, beledrongo elizan, hiru atso dantzan, hirulek ez dute, ardit bana poltsan.
- 72: Don don don, bera bera baña, kuarto rios ke hay en Prantzia, arre matxube, arre mandube, don don don, ke se salga usted.
- 73: Don don irten, sakati, fuera.
- 74: Don don kandel, barriola barriola, plixt.
- 75: Don don kandel, likitiko muskatel, bazarete, ganbelapeko gordetzen eztena berak leteko.
- 76: Don don ke-ban, attoña Martzelon, kiski-ti, kaska, kaska melon.
- 77: Don don kikelabon, saltsa buka, esla buka, buka madre, saltsa bon, likan likan, tortolikan, bran, brutx.
- 78: Don don kikilikon, saltsa pika, tortolika, bran, brutx.
- 79: Don don kikilikon, tartali kopulente, attoña Martzelon, kañabera kañabera, lau pilikon, mizketan mizketan, koxka melon.
- 80: Dringilin, dron, gaur gabon, sabela betea daukat eta, besteak hor kon pon.
- 81: Dron dron keledron, marabedian bost gizon, ehun dukaten andrea, hauxe dok denpora merkea.
- 82: Dulun dulun joale, behiak heldu dire, Doniango plazan hiru atso dantzan, batek bertzeari bere braziari, latxikon latxikon giri giri on.
- 83: Ea mea gurutzetara dea, ea mea ofizioetara dea.
- 84: Eguen zuri, eguen baltz, txakurra arrautza gainean datz, baltz baltztxoa maisuarentzat, zuri zuritxoak geuretzat.
- 85: Eguen zuriko astea, Jaungoikoak emona guztia, eskola mutilak ibilteko, limosna on baten bila.
- 86: Egun dela Zanpantzar, bihar dela Maria galleta, atso zarrak gora gora salto, agureak ere bai, bota bota gaztañak, ibiltzeko ezpainak, urrak eta intxaurreak.
- 87: Elie, errotan gari barrie, Antziolako oian azpin, aingeru kaska zurie.
- 88: Elurra melurra, banikan hire beldurra, iolastegian mahatsa, legoan gatza, Martin kalabaza.
- 89: Emon emon Pepetxuri, txakoliña edaten, Txakolin, txakolin, txakolinak on egin, txako ta txako, txako ta txako, txakolin Antzorako.
- 90: Eragiosu eskutoari, eskuto tiki poliñoari, lenik batari, gero bertzeari, eskuto tiki poliñoari.
- 91: Esku maingu, esku maingine, niri maten eztautenak, kopetan zintzurra.
- 92: Esku maingu, esku maingu, ematen duena zeruala, ematen eztena infernuala.
- 93: Eskura bil, kaskarabil, kupelapean, loreak erein.
- 94: Ezkutaketan ketan, denok jolasketan, batzuek aldamenetan, zu bakarrik bertan.
- 95: Eztot ikusi Akerreneko akerra bezain adarrak okerrak dituen aker adar okerrik. (Ahokora-piloa).
- 96: Ferrela-merela, goporra-mokorra, xikitun, xakatun, fuera.
- 97: Gaztaina gora-bera, txikiti txakutu fuera.
- 98: Gaztañe, gora, bera, txipitin, txapatan, fuera.

- 99: Gilen, bihar hilen, etzi ehortziren, etzidamu ahatziren.
- 100: Giri giri giri lau, karga gari, mahian ogi txuri, plazan ardo gorri, gaur egun on, bihar pazkuak, etzi eskontzen dela Madalen atsoa.
- 101: Gogora behera, txikitun txakatun fuera.
- 102: Hamar hamar alkate, bilantzut, nik emanen dauzutan penitentziara. Kunplitren zua? Ona bada bai, gaixto bada ez.
- 103: Han goian atsotxo bat lixiba dago egosten, han plux, bibiadun, bili amante lilirikon, karran plaxet.
- 104: Harla marla, kin kuan kin, portan zela, portan min, arritxinalet segere megere, kirun karun, pek.
- 105: Harla-marla, kin kuan kin, bortan zela, bortan min, segera-megera, kirun karun pek.
- 106: Harrapaketan berriketan, harrapaketan berriketan, zarie zertan, hamalau erregaletan, horra ba bertan.
- 107: Harriola-marriola, txola jamala, betria gliga, truntxa, muntxa, errota, kafia, linjera, kostera.
- 108: Harriola-marriola, kinkuankin, portan zela portan min, segera megela, kirun karun pek.
- 109: Harriola-marriola orratza zorrotza, xixta gaitza, hari txarra, tira-bira, zirrin-zarran, eta zart.
- 110: Hiru hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, batekin hoge, bule bat, begiak itsututa bule bat.
- 111: Hiru ta hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat ogei; kixkili ta mixkili, hirurogei.
- 112: Hiru ta sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat hoge, bostehun, sei milla, atxuketa billa, ku-ku.
- 113: Ikusi xut aker oker, adar makar okerrik, baia etxut ikusi Lakarreko aker oker adar makerra bezain ederrik. (Ahokorapiloa).
- 114: Intziri eta intziri, astoaren putza hiri, behiaren esnia niri, zirri mirri.
- 115: Iñusente, potente, txasko, txasko, buruaren erdian sartu dautse.
- 116: Iñusente, txakurren buztana tente.
- 117: Iputz apezak napar istupez atorra, napar apezak iputz istupez atorra. (Ahokorapiloa).
- 118: Ixtant, Mari puxente, ixtant txakurra, egon beni beni trapu, txaputxa.
- 119: Ixtorio mixterio hatz, berrehun zorri eta berrehun fatz, bizkarrean dituenak eginen du hatz.
- 120: Jakes, kosta bezain trukes, tresnak oro trebes.
- 121: Juanikotxu, akerra Matarrepeiko aker adar okerragorik eztot nik ikusi. (Ahokorapiloa).
- 122: Kañi-kañibeta, zilarra papillonetan, zillarerebon, harriketa, miñoneta, enterrabona, ponala-pona, erregerengana, txirimiriharka, txikit edo ponp.
- 123: Kanbon palangak pagoz. (Ahokorapiloa).
- 124: Karatula sorki ken hakit horti, hik okela janda katuari zapi.
- 125: Karatura begi gorri mariñerua, ahuntzak jan dautsala bere burua.
- 126: Kattalin gorri, bihar gure atarian iduzki iduzki.
- 127: Kattalin gorri: egun iguzki, bihar euri.
- 128: Kattalin gorri, gorri, gorri! Fla, fla, fla.
- 129: Kattalin, perttolin, zakuto, baduna biperrik saltzeko, badinat, bainan enetako, gatulu tzarrian irina, Kattalin ipurdi zikina.
- 130: Kattalin perttolin, zakuto, zikinto.
- 131: Kattalin porrolin xakuto, ama zigorrekin aita azotearekin.
- 132: Kattalin potolin titara, al denan guzia tripara, besteren gona jantzita plazara, hirea ezinat nirea, auzoko jostunak egina dinat.
- 133: Kattalin pottolin sakuto, baduzu piperrik saltzeko? Badinat baina ez hiretako.
- 134: Kikura bikura lakirikon, sinko binko un kapon.
- 135: Kiriketan karaketan, ganbalapeko altxaren eztenak, berak beteko.
- 136: Kui kui naparra, zeitean kañera, txitxote ta mitxote, jauna, nondik niñoake, kalean bera, kalean gora, eskuan sakot harria, boltsan urregorria, amorepean dabilenari atara lehio begia.

- 137: Kui kui naparra, zetin zetin, kandela, pitxote ta patxote, jauna nondik zatozte, kaleak gora kaleak bera, biribiltxoalkate, poltsan daukat hazia, bestean urre gorria, anikitxoak balekio, atarako leuskio begia.
- 138: Kukubiko, kanliko, treinta akili dia.
- 139: Kukubiko anianiku, kukubiku anianiku, zozoak umeak sasian ditu, birigarroak adarrean, kaka egin zuen bizarrean.
- 140: Kukubiku anianiku, txoriak umeak basoan ditu, bere mustur zitalean kaka egin zuen bizarrean.
- 141: Kukubiku kañada, kañaberea larrosa, bikotxa ta bakotxa, jauna nundik zatoze, kalean bera, kalean gora, boltsan urre bizia, joan tabernara ta edan, ardao zuria.
- 142: Kukumiku xaldariko, xoriak umeak eginiko, non, non, aritzaren kalduruan, trin tron.
- 143: Kukumiku naparra, zertan zertan kandela, kandela bi ta larrosa, piru piru pikote, jauna nundik zatozte, kalean gora, kalean bera, buru beltxaden alkate.
- 144: Kuku piku naparra, peritxote pitxote, jauna, nondik zatozte, kalea goiti, kalea beiti, amina txoa poliki, kidarrean begia, erretxina gorria.
- 145: Kukurrukuren palesta, Madotzen mutilik ezta, koxkileren bibadere, baino plazarakorik han ezta.
- 146: Kukutxu mukutxu, erre Katalintxu, lotxo bat egitea kostako datzu.
- 147: Kuriketan txopetan, kaiku zar, potelen zeli, zeliko zeli, nik eztakit zer gizontxu dan hori, zankoa meia ta lepoa lodi, bazerate edo atzerate, kuk bada.
- 148: Kurrillo kurrillo, lepo luze, naparro naparro, bide luze.
- 149: Landan eder aitzurra, artzain zanga makurra, estudiante tunante batek, enganatzera nerama, hark engana nik engana, bakoitza bere launengana.
- 150: Lan liraun, lan liraun, lan liraun lan lan, lenleren tinlirin, lan lin laun.
- 151: Manez, ipurditik minez, kaka ezin inez.
- 152: Maria gona gorri, bihar eguzki ala euri? Euria baldin bada, kutxatilan gorde: eguzkia baldin bada, infernuan erre.
- 153: Mari gorri gona gorri, bihar eguzki etzi euri.
- 154: Mari gorringo, zuri gorringo; eguraldi txarra egiten badezu, labe gorian sartuko; eguraldi ederra egiten badezu kutxa ederrean gordeko.
- 155: Martin akerra makerrakoren aker adar okerra baino akerrik okerrik ez dut ikusi nik. (Ahokorapiloa).
- 156: Martin bonbil, erregeren sorgin tipula ta gatz, Martin buru latz, eizak ipurdian atz.
- 157: Martin, bonbin, errege ta sorgin, tipule ta gatza, Martin ipurdi latza.
- 158: Martin tortin, ergel ta sorgin, tipul eta gatza, Martin buru gaitza.
- 159: Martin totin, erregeren sorgin, tipul eta gaitin.
- 160: Matxingorringo matxingorringo, bihar euzki ala euria egingo?
- 161: Migel, aintzin edo gibel, nun nahitik ustel.
- 162: Mix mix, erramix, arratoia kolkoan, ematen ematen, neronei ematen.
- 163: Montxu, frioleri, fosfai, sisoleri, semene, ainoleri, montxu, tribol.
- 164: Montxu la damasei, le popele popelu, semea patamaise, fos fa.
- 165: Murku zar arkapeko, arkapeko murku zar.
- 166: Mutiko puttiko, neskatto mekatto, axola guttiko, ta lana biharko.
- 167: Olagarroen erro errean larra errean gora. (Ahokorapiloa).
- 168: Olio bolinero, Kattalin sardinero, zuk mermio napo, hark egin zuen jaka, hiru ezkutari, mutiko dantzari, dantzari xapuxar, leku ta mendi xar, antxen bolatxen, mermio napola, una limosnita por el amor de dios.
- 169: Otsailko otsailko, nik otsos biher hilko, okela bat eta okela bi, nere burruntzie bete bedi.
- 170: Paslor, kintalor, kabeza, debalor.
- 171: Paxa, paxa, kuloarroxa.
- 172: Paxkalin, oilo txarrak errun din, uzki zikinarekin, kantuz ari dun berdin.

- 173: Pello, totolo, beti lo, eskuan bilo.
- 174: Petan, kakoletan, sarrak sudurra kakan, ta han atxikak zapan.
- 175: Petan tarrapatan, galtzak herrestan, kakeria burustan.
- 176: Pin pin Serapin, kutxilo ta maratxin, ttuturruttu ttene, xabin xabin kosk, aittona kaxka motx, pipa motx.
- 177: Pin-pon, lau seron, tres sardinas y un kapon, saltxa pica, tortolika, de putzon.
- 178: Pin-pon, laba, labalentzia, aki española prantzia pone-pone asi, aberia opendi, pin-pon, don bizente don.
- 179: Pika hau hau hau sagar eta intzaur, pika hea hea hea sabar eta pea. (Ahokorapiloa).
- 180: Pipite, azken, txulubite.
- 181: Prailearen kapa, kapeleran bost baba garau. (Ahokorapiloa).
- 182: Prailearen kapelan pikua pranko.
- 183: Ruxe, muxe, errote, kabe, lore, biene, kox.
- 184: San Juan heldu da, sorgin begia galdu da, galdu bada, galdu bedi, sekula agertu ezpaledi.
- 185: Sariak iraungi, bost liburu, sei aingeru, sazpi zilar kurutze, gero Santa kurutze.
- 186: Segeren, megeren, kiru, karun, pek eta itsu.
- 187: Solo barriko artoaren orriaren gorria.
- 188: Talo talotxin, hator etxera Matxin, talo zegok adarrean, bere alkitxo nabarrean, tturrutt amatton bizarrean.
- 189: Talo talotxin, hator etxera Matxin, talo talotxin, opil haundi batekin.
- 190: Therrella, merrella, kin kuan kin, portan zela, portan min, karru, siñu, miñu, let.
- 191: Timiki kañera, kañaberea, larrosa, Perutxo lapikote, jaunak nondik zatozte, kalea gora, kalea bera, biribiltxoalkate, bost liburu, sei aingeru, zazpi zilar gurutze, haiek guztiak darraizkiela, ni naiz Santa Kurutze.
- 192: Tinter-lanter, inen daiat xirula hail, ekarrak adarra, legun eta xuxena, zertaz?, leizar laida pollitaz, xirulamirula kantari, balinbahiz izardi, krisk-krask, atera hadi.
- 193: Titimiti kañera, kañaberea larrosa, Perutxo lapikote, jauna, nondik zatozte? kalea gora, kalea bera, biribiltxoalkate.
- 194: Trilili ala tralala, kantu guzien ama da, nik ogi eta xingarra, hik idi baten adarra, triliti ala tralala.
- 195: Ttunkulun ttunkulun mendiko, joan naiz atalondoko, gure Josek lo egin nahi lukelako.
- 196: Tuxtux tuxtux tuxtux, kelamandake tomake, tomake, tomake.
- 197: Txalo txalo txin, hatoz etxera Matxin, txalo dago adarrean, bere aulkitxo nabarrean, txalotxinen balesta, Matxin etxera agiri ezta.
- 198: Txantxagorria txantxate birigarroa alkate, txepetxa dela bitarte zozoa kartzelan sartu dute.
- 199: Txan txin txibirin, makilatxuek, txan txin txibirin, ekarten.
- 200: Txibirikun, txibirikan, txibirikuri, kurifa, txibirikuri, kuri fuera, salba fuera.
- 201: Txilinport, txilinport, hor ezpadok, hemen dok.
- 202: Txilin txilin bonba, seroren non da?, kanpaiak jotzen, aita dolopez, ama negarrez, umeak txuloan ta abadeak kantuan.
- 203: Txilin txilin, San Agustin, basorik baso, kuarttilu bi, altzar, bajar bajar, zapata kulo erretirar.
- 204: Tximilikor tximilikor, hirea bada, itxikak kor.
- 205: Txingilin txingilin maña, bihar santa Maña, etzi Domun Santa, umeak zuloan sartu, ama negarrez, aita dolopez, abareak kantetan errealean pozez.
- 206: Txintxina-mintxina, suara, barbara tikitena, gaztaña gora, gaztaña bera, txukutu txakutu, fuera.
- 207: Txintxin kapotxin, hator etxera Matxin, taloa zeagok adarrean, bere aulkitxo nabarrean, katua sapaian gora ta bera, bere bost umeak ondoan dituela, aita paparik eman nahi ez, amak txitxirik eman nahi ez, mau mau mimirri mau.
- 208: Txin txirikitin txorie, txoritxo txilibitartie, erein nuen garie, oso arlo haundie, uste nuen ehun anega, imiña bat zan guztie, imiña bat zan guztie, txin txirikitin, txorie, txoritxo txilibitarie.

- 209: Txipilota gona gorri, bihar eguzki ala euri.
 210: Txiri miri, akerran putzak hiri, ahuntzan eznea niri.
 211: Txirri mirri marabedi guziak niri.
 212: Txirristi-mirristi, aurrena, plata, olio, sopa, kiliki saltsa, urrun, perro, klik.
 213: Txirristi-mirristi, aurrena, plata, oilo zopa, kiri salda, ura bero klik.
 214: Txirristi-mirristi, gerrena, plata, olio, zopa, kiri-salda, ura bero klik.
 215: Txirristi mirristi, gerrena, plat, olio, zapa, kikili, salda, hurrup, edo klik.
 216: Txista-mixta, organixta, hemen ez dagola, hor dagola.
 217: Txolin txolin barbero, Billabonako semea txintxintxin. Andratxo batek txintxintxintxin hantxe zeduzkan rau rau rau hiru alaba politak txintxintxin.
 218: Txolo morro piko talo kes.
 219: Txor txor txoria, txoritxo txilibitaria, goiz yagi ta goiz etzin, txoriak umeak egin.
 220: Txorro, morro, piko, tallo, ke.
 221: Txulubitario, konpletario, barbenaren uzgara, dotorearan ezteia, kuku bi, kuku bi, kupapean zar hadi, ezin elkiz ler hadi ta zaparta hadi. (Txilibituak egiteko formula).
 222: Una miduna, mikela, miklau, sonseta, gorreta, kastillo sin bau, seire, meire, santuba.
 223: Uneta, txintxibirin, korneta.
 224: Unin dalin danbolin, eper zatuko balendrin, erraduna borraduna, klix, klaux, fuera.
 225: Upin upin perezil, ahuntzen babak egosi, gora ta bera nabilen artean txoritxu batek iruntsi.
 226: Urra labiru labiru labiru labiru lena, urra labiru labiru labiru labiru lon, urra labiru lena len, urra labiru lena lena, urra labiru labiru labiru labiru lon.
 227: Urril urrilon, pun purrilon, puntxin puntxin puntxin.
 228: Urrup edo klik, nahi duk hik, ez ordea emanen nik.
 229: Xanki manki, manki buztanki, Josemari barabiri, lau anka ta bost belarri.
 230: Xanko manko, berria franko, ona bada etxerako, txarra bada kanporako.
 231: Xedera-medera, gohora, behera, harat, hunat, zoko-moko, paso, bota, punpa, jo.
 232: Xegeren megeren, kirunkarun pek, española kokote, xerri txar bat hil dute, kaxola txar bat ezin izanez, xerrien askan jan dute.
 233: Xirixti-mirixti, gerrenian plat, oilo zopa, kikiri salda, urrup edan, edo klik.
 234: Xirula mirula kantari, balinbahiz izerdi, krisk krask atera hadi. (Txilibituak egiteko formula).
 235: Xitoak klik itxuri.
 236: Xole ta xole, xole gaxua, xolek edan du, mama goxua.
 237: Xufrin xufrinero, Kattalin zartainero, aitzurren burua kontatu, amarrak ere laketu, ttur ttur, ttur, ttur, ttur, ttur. (Erraeran haurrak totoriko jarzen dira).
 238: Xufrin xufrinero, kattilu sartainero, aitzurrak diruak kontatu, hamarrak ere laketu, ia bada Maria gaixoa, aitzinez gibeleraino, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur.
 239: Zipilin zipilin bandera, gure errege frantzian dagoena, nahiz dantza, astoak danbolina jo, atariko intxaurraren azpian kukua jotzen ohi dago, zipitin zipitin tena, zipitin zipitin zipiton.
 240: Zirrin zorrin pitxarrean, pontxearen otxa, Endaiako abadearen edateko poza.
 241: Zirristi-mirristi, grena, plata, olio, zopa, kikirri, salda, urun, plerun, kuik, gaztana, gora, bera, txipiton, txapatun, fuera.
 242: Zotzak eta paluak, Martin Antonen kontuak, Martin Antoni eroan dautsoz hiru oi anda katuak.
 243: Zozoak eperrak orain nahi dizkizuet ekarri, besteari bana ta bina, Josetxori hamabi.
 244: Zunzun zunzun, korriorera, baratzuri korda, tipula korda, zunzun zunzun korriorera.

BIBLIOGRAFÍA

- ARANZADI, T. de, «Tabas y perinolas en el País Vasco», *RIEV*, XIV, 676-679.
 — «Taba, sacapón, trompa, bostarri y otras más», *RIEV*, XV, 494-497.
- ARREGI AZPEITIA, G., «Juegos infantiles en Durango», *Etniker Bizkaia*, 4, 1979; berrargiratu *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 265 ss.
- ARREGI, G.; MANTEROLA, A.; ERKOREKA, A.; MARTÍNEZ, U., «Juegos infantiles en nuestra sociedad tradicional. Umeen jokoak gure gizartean», in *Euskal-Herria, Historia eta Gizartea*, Donostia, 1985.
- Atlas etnográfico de Vasconia; juegos infantiles*, Bilbo, Eusko Jaurlarilza-Gobierno de Navarra, *Etniker Euskalerrria*, 1993.
- AZKUE, R. M. de, *Euskalerrriaren yakintza*, Madrid, Espasa Calpe, 1945-1966.
- BARANDIARAN, J., *Mitología vasca*, 1960.
 — *Recetas y remedios en la tradición popular vasca*, Donostia, 1989.
- BRAILOIU, C., «Children's rhythms», in *Problems of ethnomusicology*, London, Cambridge University Press, 1954, 206-238.
- BRAVO VILLASANTE, C., *Historia de la literatura infantil española*, Rivadeneyra, 1969.
 — *Ensayos de literatura infantil*, Murcia, 1989.
- CARO BAROJA, J., *Religión antigua y calendario vasco*, Madrid, 1948.
 — *De la vida rural vasca*, Donostia, 1986.
- CARRIL, A., «Función de la música en la sociedad de tipo tradicional», in Luis Díaz Viana (coord.), *Etnología y Folklore en Castilla y León*, col. «Estudios de Etnología y Folklore» 2, Salamanca, 1986, 333-336.
- DONOSTIA, P. J. A. de, OFMcap, «Oraciones, prácticas religiosas y medicinales populares», in *CEEN*, 1972.
 — «Médicos y medicina popular en el País Vasco», in *Obra literaria V*, Donostia, 1985.
- DUESO, J., *Nosotros los vascos. Mitos leyendas y costumbres*, 11, Lur argitaletxea.
- DUNY-PÉTRÉ, P., «Xirula-mirula. L'enfant basque, depuis le bébé jusqu'à l'adulte, a travers ses amusements, ses terreurs naïves, ses formulettes récréatives, burlesques, superstitieuses», *Anuario de Eusko Folklore*, 34, 1987; 35, 1985-89.
- ERKOREKA, A., «Begizkune», *Etniker Bizkaia* 2, 1976; berrargiratu *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 51-58.
- ETXANIZ, X., *Haur folkloreaken bilduma*, Iruñea, Pamiela, 1986.
- GARMENDIA LARRAÑAGA, J., *Rito y fórmula en la medicina popular vasca, la salud por las plantas medicinales*, Donostia, 1991.
 — «Conjuros heterodoxos», *Anuario de Eusko Folklore*, 37, 1991.
 — «Juegos juveniles», *Anuario de Eusko Folklore*, 33, 1985-1986.
 — *Rito y fórmula en la medicina popular vasca*, Donostia, 1991.
- HERRERO GARCÍA, M., «Juego de la taba», *RIEV*, XVI, 86-93.
- IRIGARAY, A., «El juego de las tabas en Baztan, con todas sus frases y cantinelas», *CEEN*, 3, 1969.
- JIMENO JURÍO, J. M., *Calendario festivo de invierno*, Pamplona, 1988.
 — *Calendario festivo de primavera*, Pamplona, 1990.
- LEKUONA, M., *Idazlan guztiak. 1. Ahozko literatura*, Kardaberazén bilduma, 22, Tolosa, 1978.
 — *Idazlan guztiak. 2. Euskal etnografia*, Kardaberazén bilduma 23, Tolosa, 1978.
- MARTÍNEZ BILBAO, U., «Algunas orientaciones metodológicas sobre los juegos», *Etniker Bizkaia*, 3, 1978; *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 99 ss.
- MATTHEWS, C., *La tradición celta*, Madrid, 1992 (*The elements of the celtic tradition*, Shaftesbury, 1989).
- RAHN, O., *Cruzada contra el Grial, la tragedia del catarismo*, Madrid, 1982 (*Kreuzzug gegen den Grial*, Stuttgart, 1933).

- SATRUSTEGUI, J. M., *Etnografía navarra. Solsticio de invierno*, Iruñea, 1974.
 — «Aspecto práctico del agua», *CEEN*, 1, 1969.
 — «Estudio del grupo doméstico de Valcarlos», *CEEN*, 11, 1969.
 — «Sueños y pesadillas en el devocionario popular vasco», *CEEN*, 47, 1986.
 URQUIJO, J. DE, «Tabas y peonzas en el País Vasco», *RIEV*, xv, 361-368.
 VALENZUELA, J., «Algunas consideraciones en torno a la canción de cuna», in Luis Diaz Viana (coord.), *Etnología y Folklore en Castilla y León*, Salamanca, «Estudios de Etnología y Folklore» 2, 1986.
 VINSON, J., *Literatura popular del País Vasco*, Donostia, Txertoa, 1988.

LABURPENA

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako

Leloei buruzko azterketa. Euskarazko poesia mota hori ez da apenas aztertu. Bildutako korpus zabal batean oinarriturik, literatura genero honen azterketa formala eta tipologikoa egiten da.

Gako-hitzak: leloak; poesia; euskara; euskal literatura.

RESUMEN

Hacia una aproximación de la formulación de la literatura vasca

Se realiza un análisis sobre las cantinelas, un género de poesía realizado en euskera apenas estudiado. Sobre la base de un importante corpus recogido, se aborda un análisis formal y tipológico de este género literario.

Palabras clave: cantinelas; poesía; euskera; literatura vasca.

ABSTRACT

Towards an approach of the formulation of basque literature

An analysis of «cantinelas», a barely studied genre of Basque poetry, is conducted. An analysis of the literary genre by form and type is addressed on the basis of a significant corpus collected.

Keywords: cantinelas; poetry; Basque; Basque literature.